

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.03/30.12.2019 Fil.05.02 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ҒАНИЕВ МУҲАММАДАМИН АВАЗБЕК ЎҒЛИ

ТАРИХИЙ РОМАНДА СЮЖЕТ ВА КОМПОЗИЦИЯ

(Нурали Қобулнинг “Султоннинг сўнгги куни ёхуд Амир Соҳибқирон ва
Тўхтамишхон” романи мисолида)

10.00.02 – Ўзбек адабиёти

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ

Фарғона – 2022

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
авторефератининг мундарижаси**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD) по
филологическим наукам**

**Contents of the abstract of dissertation on doctor of philosophy (PhD) on
philological sciences**

Ганиев Муҳаммадамин Авазбек ўғли

Тарихий романда сюжет ва композиция (Нурали Қобулнинг “Султоннинг сўнги куни ёхуд Амир Соҳибқирон ва Тўхтамишхон” романи мисолида)..... **3**

Ganiev Mukhammadamin Avazbek Ugli

Plot and composition in historical novel (In the example of Nurali Kabul's novel "The Last Day of the Sultan or Amir Sahibkiran and Tokhtamishkhan").....**27**

Ганиев Муҳаммадамин Авазбек угли

Сюжет и композиция в историческом романе (На примере романа Нурали Кабула “Последний день Султана или Амир Сахибкиран и Тухтамишхан”)**51**

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ

List of published works.....**55**

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.03/30.12.2019 Fil.05.02 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ҒАНИЕВ МУҲАММАДАМИН АВАЗБЕК ЎҒЛИ

ТАРИХИЙ РОМАНДА СЮЖЕТ ВА КОМПОЗИЦИЯ

(Нурали Қобулнинг “Султоннинг сўнги куни ёхуд Амир Соҳибқирон ва
Тўхтамишхон” романи мисолида)

10.00.02 – Ўзбек адабиёти

ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ

Фарғона – 2022

Фалсафа доктори (Doctor of Philosophy) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида №В2020.4.PhD/Fil1425 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Фарғона давлат университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (Ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгаш веб-саҳифасида (www.fdu.uz) ва «Ziynet» Ахборот таълим порталида (www.ziynet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Касимов Абдугапир Абдиқаримович
филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Расулова Умида Йўлдош қизи
филология фанлари доктори

Сатторовва Гулноз Юнусовна
филология фанлари номзоди,
катта илмий ходим

Етакчи ташкилот:

Термиз давлат университети

Диссертация ҳимояси Фарғона давлат университети ҳузуридаги DSc.03/30.12.2019.Fil.05.02 рақамли Илмий кенгашнинг 2022 йил «28» май соат 13:00 даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 100151, Фарғона шаҳри, Мураббийлар кўчаси 19. Тел: (99873) 244-44-29; факс: (99873) 244-66-03; e-mail: fardu_info@umail.uz).

Диссертация билан Фарғона давлат университетининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (168 рақами билан рўйхатга олинган).

(Манзил: 100151, Фарғона шаҳри, Мураббийлар кўчаси 19. Тел: (99873) 244-44-02).

Диссертация автореферати 2022 йил «14» май кuni тарқатилди. (2022 йил «14» май даги 47 рақамли реестр баённомаси).

Ш.М.Искандарова
Илмий даражалар берувчи Илмий
кенгаш раиси, фил.ф.д., профессор

М.Т. Зокиров
Илмий даражалар берувчи Илмий
кенгаш хотиби, фил.ф.н., доцент

А.Ф. Сабиридинов
Илмий даражалар берувчи Илмий
кенгаш қошидаги Илмий семинар раиси
фил.ф.д. доцент

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон адабиётшунослигида тарихий воқеликни бадиий идрок этиш, маълум халқлар ижтимоий тараққиётини акс эттирувчи йирик эпик асарларни тадқиқ этишга қизиқиш ортиб бормоқда. Халқлар тарихидаги буюк саркардалар, давлат арбоблари, миллий қаҳрамонлар фаолияти билан боғлиқ тарихий воқеликка бадиий-эстетик баҳо бериш орқали янги даврдаги ижтимоий-сиёсий, бадиий-эстетик концепциялар тарихий шахс тимсолида бадиий идрок этилади ҳамда инсониятга ўтмишдаги воқеаларга қараб келажакни талқин ва тадқиқ этишга ёрдам беради. Шу боис адабиётшуносликда тарихий асарлар поэтикасини бадиий тасвир воситаларининг ўзаро мувофиқлиги нуқтаи назаридан баҳо бериш муҳим амалий аҳамиятга эга.

Дунё адабиётшунослигида тарихий воқеликни бадиий идрок этишга қаратилган жанрлар қаторида роман жанри поэтикасининг тадқиқига алоҳида эътибор берилади. Энг қадимги даврларданок тарихий асарлар генезиси, уларнинг сюжети, композицияси, образлари тизими каби масалалар жиддий муҳокама этиб келинади. Шу сабабдан роман жанри, хусусан, тарихий романлар поэтикасидаги сюжет ва композиция муносабатлари тадқиқини жаҳон адабиётшунослигининг янги тамойил ва ёндашувлари асосида ўрганиш алоҳида илмий-назарий аҳамият касб этади.

Ўзбек адабиётида сўнгги йилларда тарихий асарлар, хусусан, тарихий романларни тадқиқ этиш, уларнинг жаҳон адабиёти контекстидаги ўрнини белгилаш борасидаги изланишларга эътибор кучайди. Ўзбек адабиётшунослигида айни пайтда тарихий мавзудаги асарлар, хусусан, тарихий шахслар образлари етакчи бўлган романлар мисолида воқеликни бадиий ифодалаш масалаларини замонавий ёндашувлар асосида илмий-назарий жиҳатдан тўғри баҳолаш муҳимдир. “адабиёт ва санъатга, маданиятга эътибор – бу аввало халқимизга эътибор, келажакимизга эътибор эканини, буюк шоиримиз Чўлпон айтганидек, адабиёт, маданият яшаса, миллат яшаши мумкинлигини унутишга бизнинг асло ҳаққимиз йўқ”¹. Хусусан, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур, Захириддин Муҳаммад Бобур каби буюк аждодларимизнинг бадиий адабиётда яратилган образларини тарихий ҳақиқатга мослиги нуқтаи назаридан ёритиш ҳамда бу борадаги тадқиқотлар кўламини кенгайтириш миллий ўзликни англашдан миллий юксалиш йўлига кирган мамлакатимиз учун муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Ўзбек адабиётшунослигида тарихий романлар сюжети ва композицияси ҳақида кўплаб тадқиқотлар олиб борилган бўлса-да, бугунга қадар Нурали Қобулнинг буюк Амир Темур ҳақидаги йирик ҳажмли эпопеялари етарли даражада тадқиқ этилмаган. Мазкур эпопеялар таркибига кирган асарларда тарихий ҳақиқат ва бадиий тўқима, сюжет қурилиши,

¹Мирзиёев Ш. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустақкам пойдеворидир. 3 август, 2017 й. сўзлаган нуткидан. www.jahonadabiyoti.uz

образлар тизими, бадиий нутқ композицияси, ёзувчи маҳорати ҳамда индивидуал услубини ўрганиш ўзбек адабиётшунослигининг муҳим масалаларидан саналади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 16 февралдаги ПФ-4958-сон “Олий ўқув юртидан кейинги таълимни янада такомиллаштириш тўғрисида”, 2020 йил 29 октябрдаги ПФ-6097-сон “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармонлари, 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сон “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 16 февралдаги 124-Ф-сон “Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро миқёсда ўрганиш ва тарғиб қилишнинг долзарб масалалари” мавзuidaги халқаро конференцияни ўтказиш тўғрисида”ги Фармойиши, шунингдек, мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Мазкур тадқиқот республика фан ва технологиялари ривожланишининг “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Жаҳон адабиётшунослигида роман бадиияти, бадиий асарнинг шакл ва мазмун бирлиги, сюжети ва композицияси, мавзу ва ғоя уйғунлиги, тарихий ҳақиқат ва бадиий тўқима мутаносиблиги, бадиий асар тили каби масалалар ўз вақтида тадқиқ қилинган. Хусусан, адабиётшунослик тарихида сюжет ва композиция, тарихий ҳақиқат ва бадиий тўқима, мавзу ҳақидаги дастлабки фикрлар Афлотуннинг “Давлат” номли асарида учрайди². Арасту ҳам эпик асар сюжети, фабула ва композиция ҳақида сўз юритган.³ Кейинчалик Юлий Цезарь Скалигер, Антонио Минтурино, Пер Юьэ, Гегель, Л.Тимофеев, Г. Поспелов, Е.Хализев, Рене Уэллэк, Остин Уоррен, Терри Инглтон, В.Я.Малкина, Б.Гиленсон⁴ сингари олимлар томонидан бадиий асарлар поэтикаси бўйича қимматли фикрлар билдирилди. Лекин ҳар қандай жанр

² Қуронон Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-танқидий тарихи очерклари. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 99-100.

³ Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. Риторика. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2012. – 352 б.

⁴ Юлий Цезарь Скалигер. Поэтика / Д.Қуронон. Б.Раҳмонов. Ғарб адабий-танқидий тарихи очерклари. – Тошкент: Фан, 2008. – Б.137-145; Антонио Минтурино. Поэтик санъат / Қуронон Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-танқидий тарихи очерклари. – Тошкент: Фан, 2007. –Б. 146-157;Пьер Даниэль Юьэ. Романларнинг пайдо бўлиши ҳақида рисола / Қуронон Д., Раҳмонов Б. Ғарб адабий-танқидий тарихи очерклари. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 248-257; Гегель. Эстетика. – Тошкент: Ўзбекистон файласуфлар миллий жамияти, 2011; Уэллек Рене и Уоррен Остин. Теория литературы. –М: Прогресс, 1978;Г.Поспелов. Теория литературы. – М.:Высшая школа, 1978. – 331 с.; Хализев В.Е.Теория литературы. – Москва: Высшая школа, 1999; Terry Eagleton. Literary Theory an Introduction Second edition. the United States by The University of Minnesota Press. Fourth printing, 2003. –р. 14 (245 p.) <http://www.upress.umn.edu>. Малкина В.Я. Поэтика исторического романа. (Проблема инварианта и типология жанра:на материале русской литературы XIX – начала XX века). Диссер....канд. фил. наук. – М. 2001. – 216 с.; Гиленсон, Б. А. История литературы США. В 2 ч. Часть 1. — М. : Издательство Юрайт, 2018. — 706 с.

тарихий категория бўлиб, доимий ўзгариб, такомиллашиб боради. Хусусан, тарихий роман жанри адабий жараёндаги кенг қамровли ва муттасил ўзгариб, такомиллашиб борадиган жанр сифатида доимий равишда тадқиққа мухтождир.

Ўзбек адабиётшунослигида ҳам роман сюжети ва композицияси бўйича қатор илмий изланишлар олиб борилди. Жумладан, XX аср бошларида Миёнбузрук Солиҳов сюжет ва композициянинг асардаги аҳамияти ҳақида гапириб: “рўмондаги воқеаларнинг чин ва ҳақиқатга ўхшашлари, воқеаларнинг туслари сунъий ва ғайритабиийликнинг сезилмаслиги”⁵ керак, деган фикрни илгари суради. Академик Иззат Султон сюжет, конфликт, композиция, портрет, пейзаж, деталь, фабула каби тушунчаларни таърифлайди⁶. М.Қўшжонов, Б.Саримсоқов, У.Норматов, А.Раҳимов, А.Каттабеков, Ҳ.Умуров, Й.Солижонов, Н.Раҳмонов, Д.Қурононов, М.Шарафутдинова, Б.Карим, У.Жўрақулов, А.Носиров, О.Акбаров, З.Раҳимов, З.Содиқов, Г.Юсупова, И.Ёқубов, Т.Қурбонов, М.Ҳамроева, Ғ.Муродов, Х.Тулибоев, У.Қосимов, Ф.Икромхонова кабилар ўз тадқиқотларида роман поэтикаси ҳақида фикрлар билдиришган⁷. Амир Темур

⁵ Muyon Buzruk. “Mehronan Chayon” (mavzu, sinfiy tusi va tuzilishi hijatidan tekshirilishlardir). Kitonda: O‘zbek adabiy tanqidi.-T.: Turon-iqbol, 2011. 12-16 betlar.

⁶ Султон И. Адабиёт назарияси. – Т.:Ўқитувчи, 2005. – 272 б.

⁷ Қўшжонов М. Абдулла Қаҳҳор маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. – 232 б.; Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент: Til va adabiyot instituti, 2005. – 124 б. ; Норматов У. Нафосат гурунлари. -Тошкент: Мухаррир, 2010. – 390 б. ; Раҳимов А. Ўзбек романи поэтикаси(сюжет ва конфликт).10.01.02-Ҳозирги ўзбек адабиёти. Ф.ф.д. илмий даражасини олиш учун тавсия қилинган дис.автореф.. – Тошкент, 1994; Раҳимов А. Ҳаёт ҳақиқатини излаб. – Тошкент: Фан, 1989; Раҳимов А.Роман санъати. – Фарғона:Фарғона, 2015; Каттабеков А. Тарихий роман хусусида баҳслар / Ўзбек адабий танқиди [антология]. – Тошкент: Turon -Iqbol, 2011. – Б. 282-290.; Солижонов Й. Ҳақиқатнинг синчков кўзлари. – Тошкент: А.Навоий номидаги Миллий кутубхона нашриёти, 2009; Умуров Ҳ. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Шарқ, 2002. – 256 б.; Раҳмонов Н. Тарихдан озикланиб. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2019. – 120 б.; Қурононов Д. Чўлпон насри поэтикаси. – Тошкент: Шарқ, 2004. www.ziyouz.com; Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 480 б.;Шарафутдинова М.О. Особенности повествовательной структуры узбекского романа XX века в контексте мировой литературы. Автореф. дисс... док.фил.наук. – Ташкент, 2010. – 50 с.; Карим, Б. Рухият алифбоси. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – 364 б.;Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари: муаллиф. жанр, хронотоп. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – 356 б.; Насиров А.Н. Одил Ёқубов романлари поэтикаси. Фил.фан. док. ... автореф, – Самарқанд, 2018. – 70 б.;Акбаров О.А. Комил Икромов ижодида тарихийлик ва замонавийлик. Филология фанлари номзоди диссертацияси автореф. 1997. – 23 б.; Раҳимов З. “Кўхна дунё” романи поэтикаси. Фарғона, 2005. – 108 б.; Юсупова Г. Ҳозирги ўзбек романларида амир Темур ва темурийлар образининг бадиий талқини. филол.фан.ном.дис.автореф. – Тошкент, 2005. – 26 б.; Якубов И.А. Мустақиллик даври ўзбек романи поэтикаси. ф.ф.д. дис.автореф.. – Тошкент: 2018. – 72 б. Аvezова Г. Роман композициясининг бадиий яхлитликда тутган ўрни. филол.фан.ном.дис.автореф. - Тошкент; 2012. ; Қурбонов Т. Тарихий бадиий асар ва давр тили масалалари. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 132 б.; Ҳамраева М.А. Тарихий ҳақиқат ва бадиий талқин (Насрий асарларда Амир Темур образи). Фил.фан.номз. ... диссер. – Термиз, 2010. – 137 б; Муродов Ғ.Тарихий романининг муштарақлик ва ўзига хосликлар уйғунлиги муаммолари. Фил.фан. док. дисс.автореф. –Тошкент: БухДУ, 2018. – 80 б; Тулибоев Х.Б. Ҳозирги ўзбек романчилигида бадиий услуб ва жанрий-композицион яхлитлик синтези. фил.фан. б. ф. док (PhD) дисс. автореф. – Фарғона, 2018. – 54 б.;Содиқов З. “Қутадғу билик” таржималарининг киёсий типологик таҳлили (ҳозирги ўзбекча тадбили ҳамда хорижий тилларга таржимаси мисолида). – Тошкент: Фан, 2007. – 174 б.; Қосимов У. Адабий-эстетик тафаккур тадрижи: анъанавийлик, ворисийлик, ўзига хослик (Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор ва Тоғай Мурод ижоди мисолида). Филология фанлари бўйича докторлик (DSc) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2020. – 77 б.; Икромхонова Ф.И. Ўзбек ва инглизча насрда тарихий асар поэтикаси (композиция ва образ).Филология фанлари бўйича докторлик (DSc) диссертацияси автореферати. – Тошкент, – 2021. – 72 б.

образининг хориж ва ўзбек адабиётидаги талқинлари бўйича ҳам бир қатор ишлар эълон қилинган⁸.

Адабиётшунослардан Б.Назаров, А.Саидов, Т.Қаҳҳоровлар Нурали Қобулнинг ижодий услуби, асарларининг тили, тарихий идрок ва миллий ўзликни англаш масалаларининг ёритилиши ҳақида фикр билдирганлар. Бобохон Шариф эпопеядаги тарихий воқеликларни бадиий қайта ишлашда ёзувчининг мақол, шеърлардан фойдаланиш маҳорати, И.Ёқубов ёзувчи ҳикоялари, тарихий романларидаги кўшиқ, лапар ва шеърый парчаларнинг асар структурасидаги ўрни масаласига тўхталган бўлса, У.Ўлжабоев ёзувчининг “Буғдой пишиғига етмаганлар” қиссасида уруш давридаги болалар тасвирини,⁹ С.Камилова адибнинг “Сарик қизлар” ҳикоясини рус ёзувчиларининг асарлари билан қиёсий таҳлилини ўрганган.¹⁰ Адабиётшунос Қ.Йўлчиев тарихий ҳақиқатнинг бадиий ифодаланишида ёзувчи маҳоратини, М.Шералиева “Қулон кудукқа тушса” қиссасидаги бадиий услубни, А.Тўйчиев эса ёзувчининг характер яратиш маҳоратини таҳлилга тортган.¹¹

Юқоридагилардан кўринадики, ўзбек адабиётшунослигида Нурали Қобул ижоди бўйича муайян изланишлар олиб борилган. Лекин ёзувчининг тарихий романлари поэтикаси, улардаги сюжет ва композиция муносабатлари масаласи монографик планда махсус тадқиқ этилмаган.

Тадқиқот мавзусининг диссертация бажарилган олий таълим муассасаси илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Фарғона давлат университети илмий-тадқиқот ишлари режасининг “Роман поэтикаси масалалари” йўналиши доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади ўзбек тарихий романларида сюжет ва композиция масаласини Нурали Қобулнинг “Султоннинг сўнгги куни ёхуд Амир Соҳибқирон ва Тўхтамишхон” асари асосида очиб беришдан иборат.

⁸Эрматов Б.С. Ғарбий Европа мамлакатлари адабиётларида Амир Темур сиймоси (сарчашмалар, тасаввурлар ва талқинлар) ф.ф.д. ... диссерт. – Тошкент: 2018. - 257 б.; Карен Л., Амир Темур салтанати // Француз тилидан тарж. ва изоҳлар муаллифи Б.Эрматов. – Тошкент: Маънавият, 1999. – 224 б.; Карен Л., Саидов А. Амир Темур ва Франция. – Тошкент: Адолат, 2006.; Ибятгов Ф.М. Тохтамыш и Тимур. автореф. дисс...канд.ист.наук. – Владикавказ. 2008. – 24 с. www.dissercat.com/ibyatov/ Дадабоев О.О. Ғарб ва Шарқ контекстида Амир Темур шахси талқини. фил.фан. б. ф.д.(PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2019. – 48 б.

⁹ Назаров Б. Тарихий ҳақиқат ёғдулари ёхуд ўзликни бадиий англаш. / Нурали Қобул Етти иклим хокони ёхуд аҳд ва тахт. – Тошкент: Шарқ, 2014. – Б. 457- 477; Акмал Саидов. Амир Темур сиймоси – ўзбек адабиётида. // Соҳибқирон юлдузи. 2016. №1, - Б.14; Тохир Қаҳҳор. Кўнгиллардаги Темур ҳайкали. / Нурали Қобул. Жаҳон мулкининг султони ёхуд Фотиҳ ва Йилдирим Боязид. – Тошкент: Камалак, 2016. – Б.436.; Бобохон Шариф. Умуминсоний, миллий ва ватаний онг... / Нурали Қобул. Султоннинг сўнгги куни ёхуд Амир Соҳибқирон ва Тўхтамиш. – Тошкент: Камалак, 2014; Ёқубов И. Ҳозирги ўзбек романлари поэтик структурасида кўшиқ ва лапарларнинг ўрни. / Қадарнинг ғариб жилваси. – Тошкент: Ijod-press, 2017. – Б.394-430. / Қадарнинг ғариб жилваси. – Тошкент: Ijod-press, 2017. – Б.380-393; Ўлжабоев У. Адабиёти – кўнгил кўзгуси. – Тошкент: Tigon zamin ziyo, 2017. – 214 б.; Шу муаллиф. Хогирада чизилган излар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. – 1992. – 200 б.

¹⁰Камилова С.И. Развитие поэтики жанра рассказа в русской и узбекской литературе конца XX – начала XXI века. диссер. ... док.фил. наук. – Ташкент, 2016. – 291 с.

¹¹ Йўлчиев Қ. Нурали Қобулнинг прозаик маҳорати. - Тошкент: Ma'rifat bitiklari, 2021. – 252 б.;Йўлчиев Қ. Қадим тарихнинг бадиий талқини / Қадарнинг ғариб жилваси. – Тошкент: Ijod-press, 2017. – Б.394-430; М.Шералиева. 2019 йил ўзбек қиссалари // Шарқ Юлдузи, 2018, № 5. – Б. 152-155.; Тўйчиев А. Қалбимизга яқин одамлар // НамДУ илмий ахборотномаси- Вестник НамГУ, 2020, № 9. – Б. 268-271; Тўйчиев А. Характер яратиш маҳорати // Шарқ Юлдузи, 2018, № 5. – Б. 95-100.

Тадқиқотнинг вазифалари:

тарихий асарлар бадииятининг ижтимоий-маданий асосларини таҳлил этиш орқали ўзбек адабиётида тарихни бадиий идрок этишнинг илдизларини кўрсатиш ва ўзбек насридаги тарихий асарларни ўзаро солиштириш-қиёслаш муаммоларини мавжуд манбалардаги илмий-назарий қарашларни тизимлаштириш ҳамда янги умумлашмалар чиқариш ёрдамида аниқлаш;

Амир Темур ҳақидаги асарларнинг қиёсий таҳлилин амалга ошириш ҳамда тарихий ҳақиқат ва бадиий тўқима муносабатларини белгилаш орқали ёзувчи бадиий-ижодий концепциясини белгилаш;

Нурали Қобулнинг тарихий роман поэтикасини яратишдаги индивидуал маҳорати ва у яратган асар аҳамиятини замонавий бадиий-эстетик тафаккур аспектида таҳлил этиш орқали тарихий ҳақиқат ва бадиий тўқима муносабатларини халқ маданий тараққиётига таъсирини аниқлаш;

тарихий романдаги сюжет таркиби ва типларини композициянинг бошқа турлари билан ўзаро муносабатини ўрганиш ҳамда ёзувчининг бадиий ғоявий ва бадиий-эстетик концепциясини таҳлил этиш;

образлар ва бадиий нутқ композицияларининг руҳий психологик асосларини белгилашда ёзувчи қўллаган композицион усул ва воситаларнинг композиция қисмларини уюштириш, яхлитлашдаги ўрнини белгилаш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида Нурали Қобулнинг “Султоннинг сўнги куни ёхуд Амир Соҳибқирон ва Тўхтамишхон” романи олинган. Шунингдек, диссертацияда Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома”, Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, Ибн Арабшоҳнинг “Амир Темур”, Салоҳиддин Тошкандийнинг “Темурнома”, Муҳаммад Алининг “Сарбадорлар”, “Улуғ салтанат” каби асарларига зарур ўринларда мурожаат этилган.

Тадқиқотнинг предметини ўрганилаётган тарихий асарлардаги сюжет ҳамда унинг таркиби ва типлари, композиция ва унинг турлари, образлар тизими, тарихни бадиий идрок этиш, тарихий ҳақиқат ва бадиий тўқима каби масалалар ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда таҳлил ва талқиннинг қиёсий-тарихий, структурал, биографик методлари ҳамда комплекс таҳлил, тавсифлаш, таснифлаш усулларида фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

замонавий ўзбек насрида эпопея ҳамда унинг таркибига кирган тарихий романда эпик аъъаналар, тарихий воқеликни бадиий идрок этишдаги тарихийлик, умуминсонийлик ва замонавийлик тамойилларига амал этилганлиги асосланган;

эпопеяда Амир Темур образи орқали биринчи марта ғазнавийлар, ануштегинлар, темурийлар каби туркий сулолаларнинг ўрни ва роли бадиий эстетик-жихатдан таърифланганлиги очиб берилган;

умумий эпопеяга хос кўламдорлик, халқ ҳаётининг кескин бурилиш даврини образ даражасига олиб чиқишда ёзувчининг талқин ва тасвир имкониятлари кўрсатиб берилган;

Нурали Қобулнинг тарихий давр, образлар тасвири орқали тарихий ҳақиқатни бадиий ҳақиқатга ҳамда ижодий концепция даражасига олиб чиқиш учун миллий колорит ва бадиий нутқ шаклларида фойдаланиш маҳорати асосланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари куйидагилардан иборат:

Нурали Қобулнинг тарихий романидаги XIV аср охиридаги давр манзараси ҳамда Амир Темур ва Тўхтамишхон образлари тасвирини бадиий-эстетик ва тарихий аспектда тадқиқ этиш орқали чиқарилган хулосалар ўзбек адабиётшунослиги учун муҳим илмий-назарий маълумотлар бериши, “Адабиётшунослик назарияси”, “Замонавий ўзбек насри”, “Бадиий таҳлил асослари”, “Назарий поэтика” каби фанлардан яратиладиган дарслик ва қўлланмаларнинг мукаммалашувиغا хизмат қилиши асосланган;

замонавий насрда тарихий мавзудаги йирик ҳажмли асар яратишда композицион қурилиш тамойиллари янгилангани, композиция турларининг ўзаро бирлаштириш, тарихий воқеа ва образларни бадиий-эстетик концепция атрофида уюштиришда сюжет ва унинг таркибий қисмлари, сюжет типлари, матн қурилиши, бадиий нутқ шакллари, образлар тизимининг ўзаро муносабатидан келиб чиқиб ёндашилганини асослаш орқали ёзувчининг тарихни бадиий идрок этиш ва ифодалашдаги индивидуал маҳорати исботланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги объектга ёндашув ва қўлланилган усулларнинг тадқиқот мақсадига мувофиқлиги, ўзбек ва хориж олимларининг салмоқли фикр ва мулоҳазаларига таянилгани, тадқиқот вазибаларига мос келадиган қиёсий-тарихий, структурал ва биографик методлардан фойдаланилгани; хулоса, таклиф ва тавсияларнинг амалиётга жорий этилганлиги, олинган натижаларнинг ваколатли тузилмалар томонидан тасдиқлангани билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти шундаки, диссертация натижалари, хусусан, “Султоннинг сўнгги куни ёхуд Амир Соҳибқирон ва Тўхтамишхон” романидаги сюжет ва композиция муносабатлари тадқиқи бўйича чиқарилган хулосалардан тарихий роман поэтикаси ва Нурали Қобул ижоди масалаларини ўрганишда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти ҳозирги ўзбек тарихий романи бадииятига оид қарашлардан адабиётшунослик фанларини ўқитишда, турли семинар, махсус курс, кўрсатув ва бошқа оммавий тадбирларни ташкиллашда фойдаланиш мумкинлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Ҳозирги замон ўзбек тарихий романчилигида сюжет ва композиция, тарихий ҳақиқат ва бадиий тўқима масалалари тадқиқи бўйича олинган илмий натижалар асосида:

Нурали Қобулнинг тарихий давр, образлар тасвири орқали тарихий ҳақиқатни бадиий ҳақиқатга ҳамда ижодий концепция даражасига олиб чиқиш учун миллий колорит ва бадиий нутқ шаклларида фойдаланиш маҳоратига оид хулосалардан ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтида Давлат илмий-техника дастури доирасида “Адабиёт назарияси

ва адабий алоқалар” бўлими томонидан 2017-2020 йилларда бажарилган ОТ-Ф1-80- “Глобаллашув муаммоларининг бадиий талқини ва замондош образи” номли фундаментал илмий лойиҳани амалга оширишда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг 2022 йил 4 февралдаги 3/1255-249-сон маълумотномаси). Натижада лойиҳада назарда тутилган бадиий адабиётда тарихий ва замондош образлар тадқиқи янги илмий далиллар билан бойитилган;

эпопеяда Амир Темур образи орқали биринчи марта ғазнавийлар, ануштегинлар, темурийлар каби туркий сулолаларнинг ўрни ва роли бадиий эстетик-жихатдан таърифланганлигига оид хулосалардан Ўзбекистон Республикаси Ёшлар ишлари агентлигининг “Ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга қаратилган чора-тадбирлар режаси”ни ишлаб чиқиш, тарғибот-ташвиқот ишлари учун маърузалар тайёрлаш ҳамда ижодкор ёшлар учун турли семинарлар ва тадбирлар ташкил қилишда фойдаланилган (Ўзбекистон Ёшлар ишлари агентлигининг 2022 йил 13 январдаги 3-13-23-86-сон маълумотномаси). Натижада чора-тадбирлар режаси илмий асослар, давлатчилик тарихининг бадиий тасвирига оид таҳлилий материаллар билан бойитилган;

замонавий ўзбек насрида эпопея ҳамда унинг таркибига кирган тарихий романда эпик аънаналар, тарихий воқеликни бадиий идрок этишдаги тарихийлик, умуминсонийлик ва замонавийлик тамойилларига амал этилганлиги асосланган хулосалардан Фарғона вилоят телерадиокомпаниясининг “Кун мавзуси”, “Очиқ мулоқот”, “Маърифат излаб” кўрсатувларини тайёрлашда фойдаланилган (Фарғона вилояти телерадиокомпаниясининг 2022 йил 6 январдаги 5 - сон маълумотномаси). Натижада ушбу кўрсатувлар учун тайёрланган материалларнинг мазмуни мукамаллашган, илмий далилларга бой бўлиши таъминланган ҳамда кўрсатувларда кўтарилган адабий масалаларнинг илмий асоси кучайтирилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 2 та халқаро ва 3 та республика илмий-амалий анжуман маърузаларида жамоатчилик муҳокамасидан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича 10 та илмий мақола ва тезислар чоп этилган, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган нашрларда 5 та мақола нашр этилган. Улардан 2 таси хорижий журналларда эълон қилинган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Ишнинг умумий ҳажми 139 саҳифани ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида мавзунинг долзарблиги ва зарурати асосланиб, тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари, предмети ва объекти аниқланган. Тадқиқотнинг Ўзбекистон Республикаси фан ва технологиялар ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги, унинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён этилган. Олинган натижаларнинг ишончлилиги асосланиб, ишнинг назарий ва амалий аҳамияти очиқ берилган. Тадқиқот натижаларининг амалиётга жорий қилиниши, апробацияси, нашр этилган ишлар ва диссертация тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Тадқиқотнинг биринчи боби **“Ўзбек адабиётида тарихий романнинг шаклланиши ва ривожини”** деб номланиб, бобнинг **“Тарихий роман поэтикаси асослари”** номли дастлабки фаслида адабиётшуносликдаги композиция, сюжет, образ, бадиий тил ҳақидаги илмий-назарий қарашлар, ўзбек тарихий романи поэтикасининг ўзига хос хусусиятлари таҳлил этилган.

Поэтика масалаларининг ўзаги ҳисобланган композиция, сюжет, образ, бадиий тил ҳақидаги илмий-назарий баҳслар қадим замондан бери давом этиб келаётган илмий жараён ҳисобланади. Хусусан, Арасту тарихий шахс бошидан кечирган ва акс этадиган асарда композиция бутун бошли воқеалар тизимидан иборат бўлишини таъкидлаган¹². Бу эса тарихий асар композицион қурилишини оддий воқеалар йиғиндисидан фарқли бўлишини талаб этади. Иzzат Султон фикрича, асар композицияси, даставвал, муаллифнинг тасвир этилаётган ҳаётини материалга муносабати билан белгиланади, яъни композиция биринчи навбатда ғоявий-эстетик тушунчадир¹³. Аслида ҳам бадиий асар, жумладан, кенг маънода роман ҳам ҳаётнинг бадиий образи, тор маънода ундаги ҳар бир персонаж образ ҳисобланади.

С. Мирвалиев воқеликни бадиий идрок этишда ҳар қандай фантазия ва тўқима тарихий фактларга, уларнинг умумий йўналишига бўйсундирилиши лозимлигини таъкидлайди¹⁴. Демак, тарихий романда реал воқелик қайта ифодаланиши жараёнида бадиий тўқима ва ёзувчи фантазияси аниқ далиллар доирасидан чиқмаслиги керак бўлади.

Композиция тушунчаси орқали образлар тизими, баён усули ва воқеалар жойлашувининг ўзаро мутаносиблиги ва маълум бадиий-эстетик ғояни ифодалашга хизмат қилиши назарда тутилади. Чунки тарихий романда маълум даврнинг образини ифодаш орқали замонавий муаммолар ҳам сингдирилади. Д.Куроновнинг таъкидлашича, “замонавий адабиётшуносликда эпик асар қурилишини тадқиқ этишда матн композицияси, сюжет композицияси, персонажлар композицияси, бадиий вақт ва замон, ривож композицияси, нуқтаи назар композицияси каби масалалар диққат марказида туради,”¹⁵. Шунинг учун тарихий асарни

¹² Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. Риторика. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2012. – Б.54-55.

¹³ Sulton Izzat. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent. O'qituvchi, 2005. – B.124.

¹⁴ Мирвалиев С. Тарихийлик ва замонавийлик. – Тошкент: Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – Б. 182.

¹⁵ Куронов Д. Адабиётшунослик назарияси асослари. – Тошкент: Akademnashr, 2018. – Б. 182-183.

концептуаль таҳлил қилиш композицияни бир нечта ракурстан кузатиш, асар моҳиятини теранроқ тушунишга ёрдам беради.

Профессор Н.Раҳмонов “Тарихий романнинг битта хусусияти бор: бу ҳам бўлса тарихий воқеа билан роман ўртасида мувозанатни сақлаш ва китобхонни романдаги воқеаларга ишонтира олишдир. Ёзувчи маҳорати билан ўқувчи ишончи уйғунлашган нуқта адабиётнинг ютуғи саналади”,¹⁶ дейди. Демак, тарихий романда тарихий ҳақиқат ва бадиий тўқима ўртасидаги мувозанат бўлиши шарт ҳисобланади.

Тарихий роман ўзбек адабиётида XX аср бошида А.Қодирий (“Ўткан кунлар”) томонидан яратилган бўлса, кейинчалик Чўлпон (“Кеча ва кундуз”), Ойбек (“Навоий”), Одил Ёқубов (“Кўхна дунё”, “Улуғбек хазинаси”), Пиримқул Қодиров (“Юлдузли тунлар”) каби ижодкорлар мисолида жанр сифатида бадиий такомилга эришди. Лекин мазкур тарихий романларнинг аксарияти собиқ тузум мафқурасининг тарихий шахсларга нисбатан бўлган бир ёқлама қарашларини ўзида намоён этмай қолмаган. Масалан, Ойбек “Навоий” романида образлар композициясидаги етакчи ўринга эга бўлган Навоий ва Хусайн Бойқаро образлари мутаносиблигига мафқуравий қарашлардан келиб чиқиб баъзи бир жиҳатларни киритишга мажбур бўлган. Шунингдек, Одил Ёқубовнинг “Кўхна дунё”, “Улуғбек хазинаси” романларида ҳам Маҳмуд Ғазнавийни золим, олимларни эъзозлашдан ва инсонпарварликдан маҳрум шоҳ сифатида, кейинги романда маҳаллий диний уламоларнинг тор, догматик қарашларини ифодалашда етук диний уламолар тасвири олиниши собиқ тузумнинг талаби бўлган.

Профессор Й.Солижоновнинг “Ўзбек адабиётшунослигида ҳозиргача бадиий нутқнинг мазмундорлиги, гўзаллиги, диалогнинг кескинлиги, характернинг ўзига хослигини таъминлашга беминнат кўмаклашувчи жест ва мимикаларнинг асар макроструктурасидаги ўрни ва хизмати алоҳида тадқиқ этилган эмас”,¹⁷ деган мулоҳазаларини тарихий романлар поэтикасини тадқиқ этишда ҳам қўллаш мумкин. Тарихий романда ҳам диалогик нутқ жараёнидаги мимика ва жестлар муҳим аҳамиятга эга.

Тарихий романлар композицияси ва сюжетини алоҳида ёзувчининг тарихий концепциясини амалга оширувчи бадиийлик концепти сифатида олиниши лозим. Бунда муаллиф бадиий-эстетик қарашларининг жанр имкониятлари доирасида юзага чиқиши ўқувчига ўтган тарихий воқеани аниқ тасаввур этиш имконини беради.

Бобнинг “Амир Темур образининг тарихий-мемуар ва бадиий асарлардаги талқини” деб номланган иккинчи фаслида буюк саркарда ҳақида яратилган манбалар таҳлилга тортилган.

Тарихий роман марказида албатта тарихий шахс ёки шахслар тизими туради. Шу маънода буюк саркарда ва давлат арбоби Амир Темур образи кўплаб бадиий асарларда акс эттирилган. Хусусан, Б.Эрматовнинг қайд

¹⁶ Раҳмонов Н. Тарихдан озиқланиб. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2019. – Б.15.

¹⁷ Солижонов Й. Кўзгудаги ҳаёт. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2013. – Б. 50.

этишича, Ғарбий Европа адабиётининг ўзида соҳибқирон ҳақида 600 га яқин асар яратилган¹⁸.

Амир Темур ҳақидаги асарларни янги давр нуқтаи назари билан солиштириш адабиётшуносликнинг долзарб муаммоларидан саналади. Чунки “қиёслаш ўрганилаётган ҳодисанинг миллий, тарихий ўзига хослигига путур етказмайди, аксинча, қиёслаш, яъни ўхшаш ва фарқли жиҳатларни аниқлаш ёрдамида бу ўзига хосликни аниқ белгилаш мумкин бўлади”¹⁹.

Адабиётда Темур образи ҳали у ҳаётлик пайтларидан яратила бошланганлигига Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома”²⁰ (1404), Шарафиддин али Яздийнинг “Зафарнома”²¹ (1429), Ибн Арабшоҳнинг “Амир Темур тарихи (Ажойиб ул қадур фи тарихи Таймур”²² каби асарлари мисол бўла олади. Бу асарлар асосан тарихий воқеа-ҳодисалар баёнига бағишланган бўлишига қарамай, муаллифларнинг воқеликни бадиий тасвирий ифодалар билан бойитгани ва қатор ўринларда халқ оғзаки ижоди жанрларига мурожаат этганлигини инобатга олиб, уларни бадиий-тарихий манба сифатида баҳолаш мумкин. Зеро, Ғарб олимлари Геродотнинг “Тарих” асарига нисбатан ҳам шундай йўл тутганлар.

Салоҳиддин Тошкандийнинг XX аср бошларида яратилган “Темурнома” номли бадиий-тарихий асарида бадиий ифода воситаларидан самарали фойдаланилган²³. Ундаги воқеалар баёни ичида шеърый парчалар, ғазал, рубоий, қитъа, тўртлик, байт, мисраларнинг келтирилиши асарга лиро-эпиклик хусусиятини берган. Муаллиф тарихий шахсларнинг реал воқеликка ҳиссий муносабатини ифодалаш орқали тасвир остидаги эпик кечинмани очиб беришга ва персонаж руҳиятини теранроқ кўрсатишга интилган.

Ақрамбек Каттабеков энг яхши тарихий асарларда объект сифатида тарихий шахс олинishi, лекин у халқ ва миллат, тарихий даврнинг ижтимоий-сиёсий ҳаракати негизида тасвирланиши шарт деб ҳисоблайди²⁴.

Лекин узоқ йиллар давомида ўзбек адабиётида Амир Темур тимсолига бир томонлама ёндашиб келинган. Хусусан, Ўзбекистон халқ ёзувчиси С.П.Бородин (Амир Саргиджон) нинг “Самарқанд осмонида юлдузлар” номли романида тарихий фактлар реал ёритилмай, Амир Темур образига қаҳри қаттиқ, босқинчи, қонхўр ҳукмдор сифатида талқин этилган.

Асарда буюк Темурнинг халқ тараққиётига кўшган ҳиссаси ва жаҳон тарихидаги ўрнини тан олмаслик йўлидан борилган.

¹⁸ Қаралсин: Эрматов Б.С. Ғарбий Европа мамлакатлари адабиётларида Амир Темур сиймоси (сарчашмалар, тасаввурлар ва талқинлар) ф.ф.д. ... диссерт. – Тошкент: 2018. -257 б.

¹⁹ Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение Восток и Запад. – Ленинград: Наука, 1979. – С. 67

²⁰ Низомиддин Шомий. Зафарнома. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 544 (528+18 иллст) б.

www.ziyouz.com kutubxonasi

²¹ Яздий, Шарафуддин Али. Зафарнома // Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлармуаллифи ва нашрга тайёрловчилар: А. Аҳмад, Ҳ. Бобобеков. – Тошкент: Шарқ, 1997. — 384 б.+ 16 илова.

²² Ибн Арабшоҳ. Темур тарихида тақдир ажойиботлари. 1 китоб. – Тошкент: Мехнат, 1992. – 328 б.

²³ Тошкандий. Темурнома: Амир Темур Кўрагон жангномаси: Сўзбоши муаллифи ва луғатлар асосида нашр. тайёрловчи П.Равшанов. – Тошкент: Чўлпон, 1990. – 352 б. Фаслда Тошкандийга тегишли ҳаволалар мазкур манбадан олинди. Шунинг учун кейинги ўринларда ҳавола берилмайди. Парчадан кейин қатта қавсда китоб саҳифаси кўрсатилади.

²⁴ Каттабеков А. Тарихий роман хусусида баҳслар / Ўзбек адабий танқиди: антология / Тузувчи ва нашрга тайёрловчи Б.Каримов. – Тошкент: Turon-Iqbol, 2011. – Б.290.

Замонавий ўзбек насрида Амир Темур образининг етук намуналари орасида Бўрибой Аҳмедов²⁵, Пиримқул Қодиров²⁶, Евгений Березиков²⁷, Муҳаммад Али²⁸, Нурали Қобул²⁹ каби қатор ёзувчиларнинг асарлари алоҳида ўрин эгаллайди. Таъкидлаш керакки, Б.Аҳмедов, П.Қодиров, Е.Березиковлар яратган асарлар илмий-публицистик ёки бадиҳа услубида бўлиб, тарихий-бадийликка даъво қилмайди. Лекин Амир Темур биографияси ҳақидаги қимматли маълумотларни олишда ўзига ҳос манба вазифасини ўташи билан аҳамиятлидир.

Муҳаммад Али ва Нурали Қобулнинг Амир Темур ҳақидаги романлари том маънодаги ўзига ҳос адабий ҳодиса саналади. Нурали Қобул Амир Темур образи орқали умумтуркий тарихни, хусусан, унда давлат ва жамият шакллантирган турли туркий сулолаларнинг бадий тарихини ифодалашга ҳаракат қилган. Муҳаммад Али эса Амир Темур образи ва унинг марказлашган давлат қуришдаги хизматларига тўхталган.

Муҳаммад Али “Улуғ салтанат” деб номланган эпопеяни шартли равишда тўрт китобга ажратиб, уларни Амир Темур ўғилларининг исми (Жаҳонгир мирзо, Умаршайх, Мироншоҳ, Шоҳруҳ мирзо) билан атаган. Барча китобларда Амир Темурнинг улкан салтанат қуриши, уни сақлаб қолиши ва адолатли сиёсат юргизишини тасвирлаш орқали саркарда образининг мураккаб қирраларини очиб берилган. Ҳар бир китобда Амир Темур ота, саркарда, адолатли шоҳ, оддий инсон ёки мураккаб шахс сифатида намоён бўлади. Эпопеядаги давр образи Амир Темур образи учун топос вазифасини ўтайди. Яъни Амир Темур ана шу давр ичида мавжуд бўлади. Соҳибқирон атрофидаги турли драматик ҳодисалар, табиат тасвири ифодаси ёки турли нутқ шакллари орқали ифодалаган. Натижада Амир Темур образининг ота, давлат раҳбари, саркарда ёки пирга муридлик масъулияти билан боғлиқ сюжет линиялари юзага келади.

“Султоннинг сўнгги куни ёхуд Амир Соҳибқирон ва Тўхтамишхон” романида сюжет ва композиция” деб номланган иккинчи боб икки фаслдан ташкил топган. Унинг **“Романда сюжет ва композиция муносабатлари”** номли биринчи фасли Нурали Қобул асаридаги воқеалар тизимининг композиция билан алоқалари таҳлилига бағишланган.

Асар поэтикасининг ўзагини сюжет композицияси ташкил этади. Бироқ уларнинг ўзаро муносабатида барибир воқеа бирламчи ўринда туриши мақсадга мувофиқ бўлади. Рус олими Е.Х. Хализевнинг таърифича: “Сюжет сўзи бадий асардаги ҳодисалар, яъни персонажларнинг бутун ҳаётини замон ва макондаги ўзгаришлари, бир-бири билан алмашилиб турадиган ҳолат ва

²⁵ Аҳмедов Б. Амир Темур. Тарихий роман. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1995. – 640 б.

²⁶ Қодиров П. Амир Темур сиймоси. Илмий бадиҳа. O‘zbekiston, 2007. – 248 б.

²⁷ Березиков Е. Буюк Темур. Роман-бадиҳа. Шарқ, 1996. – 336 б.

²⁸ Али, Муҳаммад. Улуғ салтанат. Жаҳонгир Мирзо. 1 китоб. Шарқ, 2003. – 336 б.; Шу муаллиф. Умаршайх Мирзо. Эпопея. 2 китоб. Шарқ, 2014. – 448 б.; Шу муаллиф. Улуғ салтанат. Мироншоҳ мирзо, 3 китоб. – Тошкент: Шарқ, 2014. – 528 б.; – Тошкент: Шарқ, 2014. – 448 б.

²⁹ Қобул Н. Буюк Турон амири ёхуд ақл ва тахт. Шарқ. 2011; Қобул Нурали. Султоннинг сўнгги куни ёхуд Амир Соҳибқирон ва Тўхтамишхон. Камалак, 2014.

шароитлар занжирида тасвирлашни англатади³⁰. Дарҳақиқат, тарихий романда эпик кўламдорлик, мазмунан салмоқдорлик, бир неча образлар тизимининг мавжудлиги, сюжетнинг кўп планли бўлиши, конфликтнинг кескин ва таранглиги каби поэтик белгилар талаб этилади.

“Адабиётшунослик луғати”да сюжетнинг намоён бўлиши кўп жиҳатдан қайси тур ёки жанрга мансублигига боғлиқ”,³¹ дея қайд этилади. Назарий хулосаларда сюжетнинг қуйидаги жиҳатлари намоён бўлади: 1) баён қилинаётган воқеа; 2) одамларнинг характери, уларнинг ўзаро муносабати оқими; 3) воқеалар оқимида ёзувчи позициясининг ҳам намоён бўлиши; 4) эпик кечинма, ихтилоф (конфликт). Демак, бадиий асарнинг асосини ташкил қилган сюжет турли қисм, унсурлардан иборат бўлади. Аммо эпопеяда сюжет қисмларининг бошланиш жойи ва тугашини аниқлаш бирмунча қийинроқ кечади. Хусусан, Нурали Қобулнинг “Султоннинг сўнгги куни ёхуд Амир Соҳибқирон ва Тўхтамишхон” романи ҳажман катта бўлиб, ундаги воқеалар тасвири ҳам кўламдор, ёзувчи маълум бир тарихий воқеаларни акс эттиришда воқеа юз берган макон, унинг тасвири, яъни пейзажи, воқеада қатнашувчи персонажларнинг аниқ портрети, динамик характери, ҳатто персонажлар ички нутқи каби барча тафсилотларни ёритади. Бундан ташқари, романда тарихий воқелик асосида миллий ўзликни англаш, янги жамият қуришда маънавий қадриятларни ўрни ҳам яққол кўрсатилган. Бунинг учун ёзувчи анъанавий қиёсий-тасвирий метод, яъни икки воқеликни, ҳодисани ўзаро солиштириш усулидан фойдаланган.

Асар бошида Тўхтамишхон вакили (бу ерда бош вазир — М.Ғ.) ташриф буюриб хон номидан узр сўраши, уруш ортидан мамлакатда юз берадиган парокандаликдан халқни сақлаб қолиши мумкинлиги кўрсатилган. Нурали Қобул тарихий-мемуар манбаларни пухта ўрганиб, Амир Темур ва Тўхтамишхон, Турон давлати ва Олтин Ўрда ўртасидаги йирик урушнинг бошланиш омилларини билган ҳолда юқоридаги тугунни ўртага олиб чиққан. Тугун бошланган жойдан романдаги конфликт ҳам очик тасвирланган. Сюжет линиясида Идику Манғит (қорақалпоқ миллий қаҳрамони Эдику бий, қорақалпоқ фольклорида унинг номи билан аталадиган халқ достони ҳам бор – М.Ғ.), Темур Қутлуғ, Кунча ўғлон номи билан тарихда яшаб ўтган шахслар кўринади.

Мазкур воқеалар романнинг асосий қаҳрамонлари Соҳибқирон Темур ва Тўхтамишхон учрашувига ўқувчини тайёрлаш, романдаги йирик конфликтни теран англаш вазифасини ўтайди.

Ёзувчи портрет усули билан Амир Темурнинг ҳаракатдаги ҳолатини тасвирлар экан, унинг ички монологини беради. Унда Соҳибқироннинг ўз фаолиятини таҳлил қилиши, қалбида Яратганга нисбатан шукроналик ҳисси қоплаганини ва ниятлари ҳали улуғ эканлиги кўринади.

Ёзувчи сюжет воқеаларини секин-асталик билан ривожлантириб борар экан, унга композициянинг бадиий нутқ, образлар каби турлари, тавсифий

³⁰ Хализев Е. Теория литературы. – Москва: Высшая школа, 1999. – С.140.

³¹ Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2010. – Б. 287.

баённинг портрет, таъриф, пейзаж каби усулларини ҳам моҳирлик билан жойлайди. Бу эса сюжет композицияси, образлар композицияси ва баён композицияси умумлашиб яхлит бадий ғоявий мазмун касб этишини, шакл ва мазмун бирлиги мукамал бўлишини таъминлайди. Романда тошбитик билан боғлиқ воқеани майда деталларигача баён қилиниши орқали Амир Темур кўшинидаги кишиларнинг турмуш тарзи ҳам очиб берилган. Масалан, Абдурахмон тоштарош ўз касбининг моҳир устаси бўлиш билан бирга самимий ва очиқ кўнгил эканлиги у билан суҳбатда очилган.

Асарда Амир Темурнинг тарихни билишга қизиқиши ва ундаги турли воқеа-ҳодисаларни таҳлил этиш салоҳияти ҳам очиб берилган. Хусусан, ануштегинлар сулоласи, айнан, уларнинг сўнгги хони, Жалолиддин Мангубердининг отаси Султон Хоразмшоҳнинг ютуқ ва фожеаси, хато ва камчиликларини Тоҳир тарихчи билан муҳокама қилади. Бу билан ёзувчи Амир Темурни тарихчи олим, маълумотларни таҳлил этувчи сиёсатчи, муҳим стратегик тадқиқотчи эканлигини кўрсатади. Нурали Қобул давлат қурилиши ва жамият ривожиди раҳбарнинг одиллиги, узоқни кўра билиши ва воқеаларни таҳлил қилиб тўғри қарор қабул этиш салоҳияти муҳимлигига урғу беради. Демак, ёзувчи сюжет воқеалари баёни орқали давлат ва жамият қуриш асослари ҳақидаги ижимоий-сиёсий концепциясини ҳам асар мазмуний композициясига сингдириб юборган.

Асардаги асосий воқеалар хроникал тартибда кунма-кун давом эттирилади. Лекин ҳар бир воқеа, персонаж моҳиятан бир шахс – Амир Темур ва баъзан Тўхтамишхон атрофида ҳаракат қилаётгани ҳамда ушбу образларнинг у ёки бу жиҳатини очишга хизмат этаётганини инобатга олсак, ёзувчи концентрик сюжетдан ҳам фойдаланган, дейиш мумкин. Шунингдек, бир воқеани баён этаётиб, ассоциатив тарзда шу воқеага боғлиқ икки воқеанинг баёнига ўтилади. Ёзувчи воқеаларни гоҳ Амир Темур, гоҳ Тўхтамишхон томондан баён этар экан уларнинг ички нутқи, диалоглари ва уларга муаллиф нутқининг тавсифи, воқеаларнинг жонли тасвирлари билан ифодалаб ассоциатив сюжетдан самарали фойдаланганига гувоҳ бўлинди. Хусусан, Қодир қиссахон ва Тоҳир тарихчини хузурига чақириб, уларнинг Чингизхон, Жўжи улуси ҳақидаги тарихий ҳикояларини тинглаган Амир Темурда ассоциатив тарзда Муҳаммад Хоразмшоҳ тарихи ҳақида фикр уйғонади [194-195] ва тўққизинчи боб ва ўнинчи бобнинг бир неча саҳифасида Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ тарихи баён қилинади [198-228].

Баъзи ўринларда эса персонажлар нутқи орқали воқеалар ортга қайтиб, ретроспектив сюжет типи ҳам намоён бўлган. Масалан, Идику ёшлигида отасидан Қорақурумда ўлдирилган одамлар ҳақидаги фожеани эсга олади. Отаси оғир хўрсиниб, чилимини қуриллатиб тортганча, мазкур фожеани эслаш унга оғир кечишини билса-да, Идикуга кечмишни яна сўзлаб беради [99-102]. Демак, ёзувчи романда сюжет типларини аралаш қўллаб, воқеаларнинг композициясини шакллантирган.

Асарда Темурнинг Султон Хоразмшоҳ салтанати инқирозини таҳлил этиши шунчаки келтирилмайди, балки ўзи ва атрофидагиларга сабоқ бўлиши билан бирга, ўқувчини ўтмишдан завқланиш, фожеалардан кайғуриш, зарур

ўринларда эса шахсий муносабат билдиришга ўргатади. Тарихий романнинг гедонистик, дидактик ва эстетик аҳамияти ана шу ўринда янада яққолроқ кўринади. Шу ўринда муаллиф “ҳозирги кунни тасвирлайдими, ўтмишни тасвирлайдими, роман бирибир замон билан боғлиқликни саклаб қолади”,³² деган тамойилга риоя қилади.

Бобнинг “**Сюжет, конфликт ва композицион усуллар**” номли иккинчи фасли асар сюжетини ҳаракатга келтирувчи асосий куч – конфликт тадқиқига бағишланган.

Тарихий асарларда конфликтни сюжетнинг тугун бошланган қисмидан бошланиши кўп учрайди. Унинг энг кескинлашиш жараёни эса кульминацион нуқта билан боғланади. “Бадий асар воқеаларни акс эттиргани, унинг марказида инсон образи тургани учун ҳам, инсоннинг реал ҳаётида мавжуд конфликтларнинг бари унда акс этади. Шу нуқтаи назардан конфликтларнинг учта турини фарқлаш мумкин: 1) характерлараро; 2) қаҳрамон ва муҳит; 3) ички (психологик). Конфликтнинг мазкур турлари бадий асарда аралаш ҳолда зуҳур қилади ва узвий алоқади бўлади”³³. “Султоннинг сўнгги куни ёхуд Амир Соҳибқирон ва Тўхтамишхон” романи да ҳам конфликт сюжетдаги воқеаларнинг асосини ташкил этади. Биринчи галда асарда характерлараро конфликт тасвирланаётган икки томоннинг тўғридан тўғри зиддияти, характерлар тўқнашуви сифатида берилган. Хусусан, Амир Темур ва Тўхтамишхон ўртасидаги зиддият сарлавҳа даражасига кўтарилиши, асарда характерлар ўртасидаги конфликт ўрни катта эканлигини кўрсатади.

Қаҳрамон ва муҳит ўртасидаги зиддият мисоли сифатида Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ва саройидаги салбий муҳит тасвирини келтириш мумкин. Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ [202-203, 216-217], Умаршайх мирзо [330-331] ва Тўхтамишхон [368-369]ларнинг ўзи билан ўзи суҳбати ва баҳсга кириши баён қилинган бир неча ўринлар ички конфликтга мисол бўлади. Аслида конфликтнинг дастлабки икки тури тарихий воқеа саналиб, учинчиси ёзувчи томонидан сюжет ривожланиши, характерлар мантиғидан келиб чиқиб бадийлаштирилган тўқимадир.

Ёзувчи романда тарихий воқеликни акс эттиришда гап, жумлалар ва персонаж портретларини бадий ниятидан келиб шакллантиргани намоён бўлади. Хусусан, Чингизхон ўғли портретини ўз ҳаёлидан ўтказар экан, унга диалогларида ҳам кескин гапларни, аччиқ сўзларни айтади. Бу билан ёзувчи аслида Чингизхоннинг ношукурлиги, атрофидагиларга доимо норозилик ҳисси билан қараганлигига урғу беради.

Асар сюжетида қўлланилган “ҳикоя ичидаги ҳикоя” усули ретардациядан фарқли ўлароқ, воқеаларни очишга хизмат қилган бўлса, баъзи ўринларда зиддиятлар кескинлигини таъминлашга, баъзан эса персонажлар руҳиятидаги ҳолат юзасидан хабар бериш вазифасини бажаради. Масалан, ўн тўққизинчи боб “*мулозимлар Тоҳир тарихчини*

³²Раҳимов А. Роман санъати. – Фарғона: Фарғона, 2015. – Б.34-35

³³ Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Akademnashr, 2010. – Б. 144.

чорладилар. У эгарга қия ўтирганча ҳафсала билан ҳикоясини бошлади” [465]деган гаплар билан яқунланади ва йигирманчи боб [466-488] тўлиғича Хоразмшоҳ мамлакатининг сўнгги кунлари ва Жалололдиннинг қўлдан чиққан тахтни қайтариш учун олиб борган курашларига бағишланган.

Хусусан, тадқиқот объектими эпоеянинг бир қисми эканлиги ва роман нисбий мустақил, лекин эпоея структурасидан четга чиқмаслигини назарда тутган ҳолда зиддиятнинг мураккаб шаклини кузатиш мумкин. Бу эса сюжет воқеаларининг тармоқларини юзага келтиради. Романдаги бир неча воқеаларнинг ўзаро мантиқий кетма-кетлигидан ташқари, Чингизхон ва Хоразмшоҳ, Амир Темур ва Тўхтамишхон, туркийлар ва мўғуллар тарзида ўзаро таққослаш ҳам сюжетнинг турли тармоқларга ажралишини таҳлил этиш имконини беради.

Романда бўлиб ўтган воқеа-ҳодисалар ёзувчи нигоҳи билан таҳлил қилиниб, бадий фалсафий нуқтаи назардан сабаб-натига тамойили асосда текширилади. Хусусан, Тўхтамишхон, Ғазнавийлар инқирозини улар билан зиддиятга киришган томоннинг ютуғи ёки қудратидан эмас, балки уларнинг давлат раҳбари сифатидаги маънавий қиёфасидаги иллатлардан топади. Маҳмуд Ғазнавийнинг отаси ишини хиёнатдан бошлагани, Тўхтамишхон эса ишратпарастликдан бўшамагани улар инқирозининг асосий сабабларидан бири сифатида келтирилади.

Маълумки, конфликт характерлар, ғоялар, гуруҳлар қарама-қаршилиги эканлиги билан образларнинг сюжет ўзанидаги ўзаро курашини кескин ёки сокин оқишини ифодалашга хизмат қилади. Нурали Қобул бир-бири билан конфликтга киришган Амир Темур ва Тўхтамишхон образларини турли мақом ва вазиятда, турлича тоифа кишилар қуршовида тасвирлайди. Масалан, Амир Темур аксарият ўринларда содиқ дўст-лашкарбошилари, самимий, оқкўнгил кишилар, олим ва китобдорлар, шоирлар даврасида намоён бўлади. Тўхтамишхонни аксарият ҳолда асабий, атрофдагиларидан норози, ғазабга минган, жаҳлдор ҳолда кўп учратиш мумкин. Шундан келиб чиққан ҳолда Амир Темур Тўхтамишхондан фарқли ўлароқ, доимий равишда теран тафаккурини йўқотмасликка интилади.

Таҳлилларга кўра, ёзувчи сюжетнинг анъанавий таркибий қисмидан самарали фойдаланиш билан бирга воқеалар тизимининг хронологик, ретроспектив, концентрик, ассоциатив каби барча типларини аралаш тарзда қўллайди. Романда сюжет композициясининг образлар композицияси ҳамда баён композицияси билан яхлитликда намоён бўлиши воқеаларнинг ишончли ва сермазмун бўлишини таъминлаган. Асарда Нурали Қобул томонидан қўлланган ретардация композицион усули сюжетининг турли типларини қўллашга имкон яратган. Бунда ретроспектив ва концентрик сюжет баёнига йўл очилган, хроникал сюжет тезлашиб, юз бериши лозим бўлган очиқ жанг вақтини асар ички замонида ортга суриш имкони яратилган.

Диссертациянинг учинчи боби **“Образлар тизими ва иждодий концепция”** деб номланган бўлиб, бобнинг биринчи **“Тарихий романда образлар тизими”** фаслида Амир Темур яшаган давр тасвирини ифодалашга

хизмат қилган персонаж, деталь, жой, макон образларининг композицион яхлитликда тутган ўрни ва роли ўрганилган.

Тарихий романлардаги образлар тизими бошқа романлардагига нисбатан бир мунча мураккаб ҳисобланади. Чунки романдаги бир деталь-образ бошқа бир персонажнинг характерини ёки тарихий шахс образи зиммасидаги бадиий-эстетик юкламасини очиб беришга хизмат қилиши мумкин. Масалан, романда барлос турклари ва мўғуллар ўртасидаги тошга битилган аҳднома детали тилга олинади: “– *Ўйлаб қарасам, ўғлон инимизнинг бизга қилган хиёнатлари аждодларимиз тарихидаги иккинчи сотқинлик эркан, Идикубек, – деди Темур улар емакни еб бўлиб, қимиз ичишига ўтишганда. – Барчага кундай равшанки, бизнинг буюк бобомиз Қочули баҳодир билан улуг қоон Чингизхоннинг бобоси Туманайхон ўртасида тошга битилган аҳднома бор. Битикда хонлик Туманайхон авлодларига, бош қўмондонлик эрса турк барлос бекларидан Қочули баҳодир хонадонига тегишли бўлиши қайд этилган*” [147]. Бу ердаги аҳд детали Амир Темурнинг аждодлар сўзига садоқати, Тўхтамишхоннинг эса ота сўзига хиёнати сифатида баҳоланиб, улар характеридаги ижобий ва салбий қирраларни кўрсатишга хизмат қилган. Бундан ташқари, тошбитикдаги аҳд детали мўғуллар ва барлослар ўртасидаги мувозанатни сақлаб туришга ҳам хизмат қилган. Ушбу аҳднома сиёсий жиҳатдан ҳам муҳим аҳамият касб этиб, у ёнма-ён яшаётган икки қабиланинг ўзаро муносабатларини дипломатик йўл билан ҳал этишнинг устувор ечими сифатида бугунги кун учун ҳам муҳим саналади. Бундан ташқари, ёзувчи юқоридаги нутқ парчасидан олдин табиат ва персонаж тасвири – пейзаж ва портретни ҳам келтирадики, у ҳам образ сифатида, ҳам асар композициясининг таркибий қисми сифатида ўзига яраша бадиий-эстетик вазифага эга. “... *Сув бўйида ўтирганча турли хил қушларнинг учиб келиб сув ичганча яна кўкка кўтарилишини кузатиб ўтирган Идикунинг ўю-хаёли Дашти қипчоқда эди.*

Дарё тарафдан салқин шабада эсар, тўп-тўп ёввойи ўрдак галалари сувга шўнганча майда балиқларни овлашарди. Қариши соҳилдаги хос соқчилар қайиқларини самбиттолларга боғлаганча қирғоқ бўйлаб юришар, уларнинг орқа тарафида отлиқ суворийлар кўзга ташланарди” [147]

Ёзувчи бу ерда пейзаж ва портрет воситаларини ўзаро аралаштириб қўллар экан, уларнинг зиммасидаги вазифасидан келиб чиқиб аввал пейзажни беради. Чунки у макон тасвири сифатида ўқувчида аввал воқеа кечадиган жой ҳақида тўлиқ тушунча ва тасаввурни шакллантиради. Кейин эса ана шу тасаввурга персонаж тасвири киритилади. Натижада бадиий матн контекстидаги композицион структура аниқлик кўринишига эга бўлади. Шу тариқа, ёзувчи романда Амир Темур ва Тўхтамишхон образлари тизимидан кейин учинчи йирик персонаж линияси – Идику образи ва у билан боғлиқ воқеаларни келтиради. Сабаби мазкур романда ифодаланган Дашти Қипчоқ устига ҳарбий юришда Тўхтамишхоннинг душмани сифатида унинг ожиз томонларини Амир Темурга айтиб, уни Тўхтамишни батамом даф этишга

ундаган кишилардан бири Идику эканлиги тарихий манбаларда қайд этилган³⁴.

Ёзувчи роман қисмлари, пейзаж, портрет ва диалог ўртасидаги ўзаро муносабатни Амир Темур, Тўхтамишхон, Идику каби образларнинг характери ва руҳиятидаги табиий оқим асосига қурган. Натижада композициянинг сюжет, образ, тасвирий усуллар (пейзаж, портрет) каби таркибий қисмлари бир-бири билан мутаносибликда тасвирланган.

Муаллиф Тўхтамишхон саройидаги баъзи маддоҳларнинг номларини келтирар экан, ёзувчи уларни тўқима образ сифатида беради, бироқ реал тарихда ҳам Тўхтамиш олдида шуларга ўхшаш калтабин, худбин, маънан қашшоқ кишилар бўлганини назардан соқит этмайди.

Ибн Арабшоҳ Идику портрети ва характерини содда, тушунарли тарзда баён этган, аммо бир ўринда Амир Темурга фириб берган киши сифатида келтиради³⁵. Н.Қобул эса мазкур образни бадиий қайта ишлаб, унга ўзининг бадиий ниятларидан келиб чиқиб ёндашади. Романда Идику портрети, характерини нисбатан кенгроқ баён этади. Муаллиф бадиийлаштириш жараёнида Идикуга, тарихий маълумотлар доирасидан чикмаган ҳолда, образлиқ, Тўхтамишхон ва Амир Темур ўртасидаги курашни боғлаб турувчи восита образ сифатини берган.

Б.Карим таъкидлаганидек, “Ҳар қандай асар – ҳажман кичик ёки катта бўлишидан қатъий назар - мукамал характерлари, хотирага муҳрланиб қоладиган бетакрор эпизодлари билан адабиёт майдонида воқеа бўлади; умрбоқийлик мақомига эришади”³⁶. Шу маънода Нурали Қобул романидаги мукамал характер ва бетакрор эпизодик образлар сифатида Нажмиддин Кубро, Султон Алоуддин Хоразмшоҳ, унинг ўғиллари Султон Жалолиддин, Рукниддин, синглиси – Мазондарон маликаси Шоҳ хотун, бош фаррош (шоҳга дастурхон тайёрловчи, гилам тўшовчи) Муқорибиддин ал Шош Фаррош, отбоқар Шамсиддин Ҳаққул образларини қайд этиш мумкин.

Тарихий образлар тизимида ёзувчи роман марказига икки томон зиддиятини қўяди. Натижада бутун замон, давр тасвири марказида Турон салтанати ва унга қарши бўлган иккинчи бир гуруҳ мамлакатлар образи намоён бўлади. Уларнинг асосийси Олтин Ўрда давлати ҳисобланади. Турон ва Олтин Ўрда образини бадиий акс эттиришда ёзувчи Амир Темур ва Тўхтамишхон образларининг ўзаро қиёсий биографиясига оид маълумотларни бадиий қайта ишлаш, қаҳрамонларнинг ўсиб, улғайиб бориши, ўз-ўзини англаши ҳақидаги воқеаларни ҳам тасвирлайди.

Умуман олганда, ёзувчи образ тизими таркибига кирувчи персонаж, деталь, жой, макон, давр каби образларни асар композициясига моҳирлик билан бирлаштирган. Бунда уларнинг бадиий-эстетик таъсирини ошириш учун нутқ, муаллиф нутқи, монолог, диалог каби шаклларида ҳамда турли бадиий тасвирий ва ифодавий воситаларидан ўринли фойдаланган.

³⁴ Ибн Арабшоҳ. Темур ҳақида тақдир ажойиботлари. 1 китоб. – Тошкент: Мехнат, 1992.

³⁵ Юқоридаги манбаа. – Б. 157-159

³⁶ Карим, Б. Руҳият алифбоси. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – Б.29.

Учинчи бобнинг иккинчи фасли “**Тарихий ҳақиқатдан бадиий-ижодий концепцияга**” деб номланган бўлиб, унда тарихий ҳақиқатнинг бадиий ҳақиқатга, ундан ўтиб ёзувчи иждодий концепциясига айланиш жараёни таҳлил этилган.

Муаллиф тарихий-бадиий асар яратишда кечмиш воқеа-ҳодисаларни қайта идрок қилади. Ана шу жараёнда ҳар бир воқеа, сўз бадиий эстетик юклама олади. Бунда “сўз эса оддий мулоқот қуролидан образга, образ эса образлар тизимига, образлар тизими бадиий ҳақиқатга, бадиий ҳақиқат эса асар (ижодкор) концепциясига айланади”³⁷. Мазкур вазифани бажариш учун эса бевосита амир Темур ёнида юриб, у киши ҳақида мемуар асар яратган Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома”, Ибн Арабшоҳнинг “Темур тарихи”, Али Яздийнинг “Зафарнома” сидаги тарихий воқеликни Нурали Қобулнинг мазкур романида бадиий ифодаланиши қиёсан таҳлил этилди.

Ёзувчи тарихий ҳақиқатдан бадиий-ижодий концепцияга бориш йўлида асосан Амир Темур ҳақидаги ишончли манба — Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома”сига таянади.

Нурали Қобул романи Тўхтамишхон элчилари келгани ҳамда уларга атаб уюштирилган зиёфат ва совғалар топшириш маросими ҳақидаги хабар билан бошланади. Ёзувчи Шомийда ҳам келтирилган ана шу хабарни ўзининг бадиий-эстетик мақсадидан келиб чиққан ҳолда қайта ишлаб, янги асар экспозициясига жойлаштириш орқали ўзига хос композиция яратишга уринган.

Бундан ташқари, “роман бадиий композиция ва қурилишидаги ёзувчининг кўпда сезилавермайдиган, лекин, маҳорат ва усталик билан тутган йўлини алоҳида таъкидлаш ўринли бўлар эди. Ёзувчи асар бошидан охиригача бирор бир бобда сюжетни анъанавий усулда ривожлантириш йўлини тутмайди”³⁸. Яъни улкан тарихий воқеаларни замон ва макон бирлигидаги яхлит оқимда кўрсатиб беради. Натижада асосий ўринга шахс эмас, у билан боғлиқ воқеа чиқади. Ёзувчи тарихий воқеликни *тарихий воқеа-шахс-бадиий воқеа-ижодий концепция* тарзда қайта қуради.

Асардаги образлар объектив ҳаётий воқеа-ҳодисалар, турли ижтимоий муносабатлар таъсирида кишида юз берадиган рухий ўзгаришлар тасвири, характерлар мантиғи ва ёзувчининг бадиий-эстетик ниятининг динамик ўсиб бориши негизида бадиий акс эттирилади. Натижада ҳар бир образ – тарихий шахс ўқувчи кўз олдида ҳаётийлик касб этади.

Ёзувчи тарихий манбалардаги далилларни яхлит тизимга солиб, уларни ўзаро солиштиради. Хусусан, чингизийлар мисолида мўғуллар ва ануштегинлар, темурийлар мисолида туркий халқлар ўзаро таққосланади. Унда Амир Темур, Нажмиддин Кубро, Султон Жалолоддин, Алоуддин Хоразмшоҳ, Шоҳ Мансур, Тўхтамишхон, Чингизхон, Есугай, Идику каби ўнлаб тарихий шахслар иштирок этади. Лекин ёзувчи уларнинг ҳар бирига тарихий далил ва фактлар доирасида ҳаракат қилишни юклар экан уларга

³⁷ Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент, 2004. – Б.34-35.

³⁸ Назаров Б. Тарихий ҳақиқат ёғдулари ёхуд ўзликни бадиий англаш (Сўнгсўз) / Нурали Қобул. Етти иклим ҳоқони ёхуд аҳд ва тахт. – Тошкент: Sharq, 2014. – Б.473.

ўзининг бадий-эстетик ниятини ҳам юклайди. Жумладан, Шомий Амир Темурнинг Кичик тоғдан ўтиб, Улуғ тоққа етиши ва унга чиқишини қуйидагича баён этган: “Жумодиул-аввал ойининг биринчи куни (1391 йил 6 апрель) (дарёда) сув кўпайди. Бир неча кун тўхтаб кечув жойи изладилар. Сувдан ўтиб, ойнинг йигирма бирида (26 апрель) лашкар Кичик Доғга етди. У ердан кўчиб, ўртада икки кеча ўтказиб, жумъа куни Улуғ Доғ мавзеига етдилар. Амир Соҳибқирон тоғ устига чиқиб, ҳар ён назар солди. атроф поёнсиз саҳро ва чўли биёбон эди. У куни шу жойда тўхтаб, ҳамма лашкарга тош келтиришини буюрди. У ерда баланд бир нишона-минора кўтардилар. Тоштарошларга буюрди, улар у кунлар тарихини тошга нақш қилдилар, токи у нишона турар экан, замона саҳифасида бу юриш зикри боқий қолгай”³⁹. Шомий воқеани аниқ ва содда тилда тушунарли этиб баён этган. Айнан воқеани Шарафиддин Али Яздий қуйидагича баён этади: “Нусрат шийор черики чуқурларда сув топиб ичиб юрур эрдилар, чоршанба кунда ойнинг йигирми бирида (28.03.1391) бир тоғқа еттиларким, ани Кичик Тоғ дер эдилар. Анда тушуб бир кун қўнуб, тонгласи кўчуб Улуғ Тоғқа еттилар. Ва соҳибқирон Улуғ Тоғга устига чиқиб, саҳрога кўз солиб, барча оламни кўм-кўк кўрди. Анда туруб ҳукм қилдиким, «Черик мунда тош келтурсунлар, то мунда бир нишона қилаликим, биздин ёдгор қолгай!» Черик тош келтуруб, устакорлар ул тошлар билан минора қўпордилар”⁴⁰.

Нурали Қобул ҳам айнан шу воқеани баён қилар экан тарихий ҳақиқатни бадий ҳақиқатга айлантириш мақсадида силлиқ тошлар, аскарларнинг машғулоти, Абдурахмон тоштарош образини бадий тўқима сифатида киритган. Шомий ва Яздий Улуғ тоғ воқеасини қисқа, яъни ярим бет ҳажмида тасвирлайди, холос. Нурали Қобул эса ана шу воқеани уч саҳифага олиб келади. Унга пейзаж, диалог каби унсурларни киритиб сюжет воқеаларининг таъсирчанлигини кучайтирган.

Ёзувчи тарихий образларнинг ички оламини очишда диалог ва монолог нутқ услубларини қўллаб, персонажлар онгини, қалбини нутқий жараёндаги ҳолатини ифодалайди. Персонажлар кўпроқ суҳбат жараёнида тасвирланади. Чунки персонажар онгидаги фикр, ҳиссий мушоҳада, уларнинг тушунчаси барчаси характерни намоён этади. Бу эса тарихий ҳақиқатни бадийлаштиришга асос бўлади.

Романда асирларнинг туркий уруғнинг қуш қавмидан эканлиги уларнинг исмлари Чумчук, Қарға каби лақаблар кўшилишини келтирилиши Амир Темурнинг диққатини тортгани қайд этилади. Шомийда келтирилмаган мазкур ҳолат ёзувчи Амир Темур портретининг зийрак, доно ва босиқлик каби қирраларини юзага чиқаради. Ёзувчи ўзи акс эттираётган жой ва тарихий муҳитни тиклашда керакли тарихий сўзлар, кишилар билан тўлдириши натижасида зарур тарихий колорит пайдо бўлган.

Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ тарихий воқелик уни кўрган ва билган замондошлари, яқинлари, шогирдлари, издошлари хаёлида,

³⁹Шомий, Низомиддин. Зафарнома. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б. 158

⁴⁰Яздий, Шарафиддин Али. Зафарнома. – Тошкент: Шарқ, 1997. – Б. 131.

тасавурида дастлабки манбалар тизими сифатида шаклланган. Натижада Амир Темур ҳақидаги тарихий ҳақиқатнинг турли талқинлари юзага келади. Масалан, Низомиддин Шомий ва Али Яздий “Зафарнома”ларида бир воқеликка икки хил ёндашувни кузатиш мумкин.

Нурали Қобулнинг Амир Темур образини яратишдаги ижодий концепцияси замон ва миллат муносабатларидаги эврилишлар, тараққиётнинг жамият олдига қўйган вазифа ҳамда муаммолар ечимидан келиб чиққан.

Хуллас, асарда ёзувчи шахс концепцияси, тарихий фалсафа, воқеликни ифодалаш услуби, диспозиция ва композиция (фабула ва сюжет), мотив, замон ва макон вазифалари каби қатор масалаларга диққат қилиб, ўзининг ижодий концепциясини яратган.

ХУЛОСА

Изланиш давомида амалга оширилган таҳлил натижалари, келинган тўхтам ва умумлашмаларга асосланиб қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Тарихий романда баён қилинган ўтмиш ҳақидаги воқеалар келажак ёки ёзувчи яшаётган замон ҳақида тасавурларни шакллантиришга ҳамда инсонлар онгида замон узлуксизлиги ҳақидаги тушунча пайдо бўлишига хизмат қилади. Натижада ўтмиш ва ҳозирги замон ягона тарихий маконда яхлитлашиб ижтимоий тафаккурнинг тизимли ишлашини таъминлайди. Бу ўз навбатида маълум бир миллат ўтмишида қадриятга айланган тушунча ва тасавурнинг келажакда ҳам бардавом бўлишига имкон беради. Адабиётдаги тарихийлик тамойили ва тарихий шахс образи ўз моҳиятига кўра замонавий жамият ва келажак ҳақида хабар берадиган яхлит концепцияга эга бўлади.

2. Ўзбек тарихий романлари поэтикаси тадрижида композициянинг сюжет композицияси, образлар композицияси, бадиий тил композицияси, нуқтаи назар композицияси каби турлари мавжуд бўлиб, тадқиқотга тортилган асарларда ташқи композиция, ички ва мазмуний композицияга ҳам эътибор қаратилди. Бунда асарнинг ташқи тузилиши, яъни қисм, боб ва фаслларга ажратилиши ташқи композицияга, асардаги сюжет, образ, бадиий тил ички композицияга дахлдор саналади. Мазмуний композицияда воқеа ёки мавзу, ғоя ифодаси тушунилади. Текширилган романда ёзувчи ташқи композицияни аниқ бадиий ниятидан келиб чиқиб шакллантирган. Натижада асардаги асар архитектуроникаси пухта, пишиқ кўринишга келтирилган.

3. Низомиддин Шомий, Шарафиддин Али Яздий, Алишер Навоий, Бобур, Салоҳиддин Тошкандий, Пиримқул Қодиров, Муҳаммад Али, Нурали Қобул каби муаллифлар Амир Темур образини яратишда унинг халқ ва мамлакат тарққиётидаги бемисл аҳамиятини очиб беришга ҳаракат қилган. Ибн Арабшоҳ, Сергей Бородин каби муаллифлар турли ижтимоий-сиёсий мақсадлардан келиб чиқиб, Амир Темур образи тасвирида кўпроқ салбий

жиҳатларга урғу бериши натижасида асарларининг сюжет ва композицион қурилишидаги тарихий ҳақиқат ҳамда бадиий тўқима мувозанатига путур етган.

4. Нурали Қобул “Султоннинг сўнгги куни ёхуд Амир Соҳибқирон ва Тўхтамишхон” романида Амир Темур образи орқали Туроннинг кўп асрлик тарихини бадиий таҳлил этишга ҳаракат қилган. Натижада ўзбек адабиётида биринчилардан бўлиб Турон-Туркистон ўлкасидаги ғазнавийлар, ануштегинлар, темурийлар сулоласига оид давлат ва жамият қуриш, бошқариш назарияси ҳамда амалиёти тажрибалари тизимлаштирилиб, уларга бадиий-эстетик баҳо берилган. Муаллиф X-XV асрлардаги Туронни яхлит тарихий тизим сифатида ягона бадиий матн доирасида бадиий-қиёсий таҳлилга тортган.

5. “Султоннинг сўнгги куни ёхуд Амир Соҳибқирон ва Тўхтамишхон” романида поэтик муаммолар ички композициянинг сюжет, образлар тизими, бадиий тил, хусусан, диалог, монолог, пейзаж, портрет каби унсурлари ёрдамида ўзаро мутаносибликда яратилган. Бунда ёзувчининг мавжуд манбаларни пухта ўрганганлиги, тарихий ҳақиқат ва бадиий тўқима мутаносиблигини сақлаган ҳолда ижодий концепцияси яратганлиги муҳим омил бўлган.

6. Муаллиф томонидан сюжетнинг хронологик, ретроспектив, концентрик, ассоциатив каби турларидан аралаш фойдаланганлиги, конфликтнинг жамият ва жамият, шахс ва жамият, шахснинг ўзи билан ўзи (психологик конфликт) кўринишларидан ўринли қўллаганлиги натижасида шакл ва мазмун жиҳатдан нисбатан етук асар яратилган. Шу билан бирга баъзи ўринларда воқеаларнинг тиғизлиги, тасвирда пейзаж ва портретга кам ўрин ажратилгани кўзга ташланади.

7. “Султоннинг сўнгги куни ёхуд Амир Соҳибқирон ва Тўхтамишхон ” романида сюжет композициясининг образлар композицияси ҳамда баён композицияси билан уйғунликда намоён бўлиши воқеаларнинг ишончли ва сермазмун бўлишини таъминлаган. Бу асардаги конфликтни, айниқса, ҳарактерлар зиддиятини очиб беришда муҳим роль ўйнаган. Романдаги конфликт сюжетнинг ўзани сифатида асар номланишидан тортиб, сюжет унсурлари, образларнинг ички ва ташқи ифодасида, муҳит таҳлили ва композицион усулларда ҳам намоён бўлган.

8. Нурали Қобул романда Низомиддин Шомий, Шарафуддин Али Яздий, Ибн Арабшоҳ, Салоҳиддин Тошкандий асарларидаги Амир Темур ҳақида келтирилган тарихий маълумотларни ўзининг ижодий концепциясидан келиб чиқиб, бадиий жиҳатдан жиддий қайта ишлаган.

Яъни, тарихий манбалардаги воқеа-ҳодиса, далил ва маълумотлар бадийлаштириб, уларга зарур ўринларда бадий тўқималар киритилган.

9. Сўнги йилларда Туркистон тарихининг бадий тасвирига оид яратилган манбаларнинг барчасида ҳам миллий тарихимиз, айниқса, Амир Темур шахсига ҳолис ва очиклик билан ёндашилмаган. Баъзи манбаларда Туркистон тарихи ўзгартирилиб, тарихий тараққиётда туркий халқларнинг ўрни пасайтирилиб, Амир Темур шахси қораланиб, бошқаларида керагидан ортиқча улуғланиб, ярим афсонавий даражага келтирилган. Шу маънода Турон тарихининг бадий ифодасида Нурали Қобул объектив йўл тутганлиги маълум бўлди.

10. Нурали Қобул тарихий романи “Темурийлар эпопеяси” номли йигирма тўрт жилдлик улкан асарнинг учинчи жилди эканлигини инобатга олсак, эпопеянинг бадий-эстетик савиясидан қатъи назар, асар нафақат ўзбек, балки жаҳон адабиёти учун ҳам катта адабий ҳодиса ҳисобланади. Шунинг учун келгусида адабиётшунослик, айниқса, қиёсий адабиётшунослик, манбашунослик каби соҳа вакиллари Турон тарихининг бадий ифодаси бўлган ушбу асарни жаҳон адабиёти аспектида ўрганишни давом эттиришлари зарур, деб ҳисоблаймиз.

**SCIENTIFIC COUNCIL No DSc.03/30.12.2019 Fil.05.02 ON AWARD OF
SCIENTIFIC DEGREES FERGANA STATE UNIVERSITY**

FERGANA STATE UNIVERSITY

GANIEV MUKHAMMADAMIN AVAZBEK UGLI

PLOT AND COMPOSITION IN HISTORICAL NOVEL

(In the example of Nurali Kabul's novel "The Last Day of the Sultan or Amir
Sahibkiran and Tokhtamishkhan")

10.00.02 – Uzbek literature

**DISSERTATION ABSTRACT FOR DOCTOR OF PHILOSOPHY IN
PHILOLOGICAL SCIENCES (PhD)**

Fergana – 2022

The theme of PhD dissertation was registered by the Supreme Attestation Commission of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under B2020.4.PhD/Fil1417.

The dissertation was carried out at Fergana State University.

The abstract of the PhD dissertation was in three (Uzbek, English, Russian (resume)) languages on the website at www.fdu.uz and on the website of "Ziyonet" Information and Education Portal at www.ziyonet.uz.

Scientific director:

Kasimov Abdugapir Abdukarimovich
doctor of philological sciences, professor

Official opponents:

Rasulova Umida Yuldash kizi
doctor of philological sciences

Sattorova Gulnoz Yunusovna
doctor of philological sciences

Leading organization:

Termiz State University

The defence of the dissertation will be held on 18 06 2022, at 13:00, at the meeting of the Scientific Council DSc.03/30.12.2019.Fil.05.02 of Fergana state university. (Address: 100151, Fergana city, Murabbiylar street 19, Tel: (99873) 244-44-29, Fax: (99873) 244-66-03; e-mail: fardu_info@umail.uz).

The dissertation can be looked through in the Information Resource Center of Fergana state university (registered with No. 168). (Address: 100151, Fergana city, Murabbiylar street 19, Tel: (99873) 244-44-02).

The abstract of the dissertation was distributed on 14 06 2022
(Registry record No. 47 dated 14 06 2022)

Sh. M. Iskandarova
Chairman of scientific council,
PhD, professor

M. T. Zokirov
Secretary of scientific council, candidate
of philological sciences, docent

A. G. Sabirdinov
Chairman of scientific seminar under
the scientific council, PhD, docent

Introduction (abstract of PhD dissertation)

The actuality and significance of the dissertation work. There is a growing interest in world literature in the artistic understanding of historical reality, the study of major epics that reflect the social development of certain peoples. Through artistic and aesthetic assessment of the historical reality associated with the activities of great commanders, statesmen, national heroes socio-political, artistic and aesthetic concepts of the new era are artistically perceived in the image of a historical figure and help humanity to interpret and study the future in the light of past events. Therefore, it is of great significance in literature to evaluate the poetics of historical works in terms of the compatibility of the means of artistic representation.

In world literature, among the genres aimed at the artistic perception of historical reality special attention is paid to the study of the poetics of the novel genre. From the earliest times, issues such as the genesis of historical works, their plot, composition, system of images were seriously discussed. After all, the composition of a work of art is inextricably linked with the genre, and it is a phenomenon that has its own characteristics in each genre. For this reason, the study of the relationship between plot and composition in the novel genre, in particular the poetics of historical novels, on the basis of new principles and approaches of world literature has particular scientific and theoretical importance.

Recently, in Uzbek literature, has been focused on historical works, in particular, on the study of historical novels and denotation of their place in the context of world literature. One of the important tasks in Uzbek literature is to scientifically and theoretically assess the issues of artistic expression of reality on the basis of modern approaches on the example of works on historical themes, in particular, novels with images of historical figures. "Attention to literature and art, culture - is, first of all, attention to our people, attention to the future. We have no right to forget, as our great poet Cholpon said, if literature and culture live, the nation can live."⁴¹ In particular, one of the important tasks for our country, which has entered the path of national growth from national awareness, to illuminate the images of our great ancestors such as Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur, Zahiriddin Muhammad Babur in the literature in terms of historical reality and expand the scope of research in this area.

Although a lot of research has been done in Uzbek literature on the plot and composition of historical novels, the large-scale epics of Nurali Kabul about the great Amir Temur have not been sufficiently studied. The study of historical truth and artistic texture, plot construction, system of images, composition of artistic speech, writing skills and individual style in the works included in these epics are important issues of Uzbek literature. Therefore, it is important to study the plot and composition in the historical novel on the example of Nurali Kabul's novel "The Last Day of the Sultan or Amir Sahibkiran and Tokhtamishkhan."

⁴¹ Mirziyoyev Sh. The development of literature and art and culture is a solid foundation for raising the spiritual world of our people. 3 August, 2017 y. from the spoken speech. www.jahonadabiyoti.uz

This dissertation research to some extent serves in the implementation of the tasks set out in PF-4958 of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 16, 2017 "On further improvement of postgraduate education", Decree No. PF-6097 of October 29, 2020 "On approval of the Concept of development of science until 2030", Resolution No. PQ-2909 of April 20, 2017 "On measures to further develop the system of higher education" and the Order of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated February 16, 2018 No 124-F "On holding an international conference on "Actual issues of international study and promotion of Uzbek classical and modern literature", as well as in other regulatory and legal documents related to this activity.

Correspondence of the research to the priorities of the development of science and technology of the republic. This research was carried out in accordance with the priorities of the development of science and technology of the republic "Formation of a system of innovative ideas and ways to implement them in the social, legal, economic, spiritual and educational development of an informed society and a democratic state."

The scope of the study of the problem. In the world of literary studies, such issues as the art of the novel, the unity of the form and content of the work of art, plot and composition, the combination of theme and idea, the proportionality of historical reality and artistic fabric, the language of the work of art were studied in a timely manner. In particular, in the history of literary studies, the first thoughts about the plot and composition, historical truth and artistic texture, about the subject are found in Plato's work "The State". : "can we easily let our children listen to the myths we encounter, some myths invented by some incomprehensible people, many of whom contradict the views that, in our opinion, should be in their minds when they grow up? ... First of all, we must take control of the peacemakers (writers): if their creations are good, we can accept, if not, we reject."⁴² Aristotle also spoke about the plot, fable and composition of the epic.⁴³ Later, valuable ideas about the poetics of works of art were expressed by such scientists as Julius Caesar Scaliger, Antonio Minturino, Pierre Hue, Hegel, L. Timofeev, G. Pospelov, E. Khalizev, Rene Welleck, Austin Warren, Terry Ingleton, V. Ya. Malkina, B. Gilenson.⁴⁴ But any genre is a historical category that is constantly changing and developing. Peculiarly, the genre of the historical novel needs constant research as a vast genre, constantly changing and improving in the literary process.

⁴² Kuronov D., Rakhmonov B. Essays on Western Literary Critical History. - Tashkent: Science, 2007. - B. 99-100.

⁴³ Arastu. Poetics. Great ethics. Rhetoric. - Tashkent: New century generation, 2012. - 352 p.

⁴⁴ Julius Caesar Scaliger. Poetics / D.Kuronov, B.Rakhmonov. Essays on Western Literary-Critical History. - Tashkent: Science, 2008. - P.137-145; Antonio Minturino. Poetic art / Kuronov D., Rakhmonov B. Essays on Western Literary Critical History. - Tashkent: Fan, 2007. -B. 146-157; Per Daniel Yue. Booklet on the emergence of novels / Kuronov D., Rakhmonov B. Essays on Western Literary Critical History. - Tashkent: Science, 2007. - B. 248-257; Gegel. Aesthetics. - Tashkent: National Society of Philosophers of Uzbekistan, 2011; Wellek Rene and Warren Austin. Literary theory. -M: Progress, 1978; G.Pospelov. Literary theory. - M.: High school, 1978. - 331 p. ; Khalizev V E. Theory of literature. - Moscow: High School, 1999; Terry Eagleton. Literary Theory An Introduction Second edition. the United States by The University of Minnesota Press. Fourth printing, 2003. -p. 14 (245 p.) [Http://www.upress.umn.edu](http://www.upress.umn.edu). Malkina V.Ya. Poetics of the historical novel. (The problem of invariance and typology of the genre: on the material of Russian literature of the XIX - early XX centuries). Dissertation of candidate of philosophic sciences - M. 2001. - 216 p. ; Gilenson, B. A. History of US literature. V 2 ch. Chast 1. - M. : Edition of Yurayt, 2018. - 706 p.

A number of scientific studies on the plot and composition of the novel have also been conducted in Uzbek literary studies. For example, at the beginning of the XX century, Mienbuzruk Salikhov, speaking about the meaning of the plot and composition in the work, put forward the idea that "the events in the novel should be similar to the truth and similar to reality, artificial and supernatural tone of events should not be felt."⁴⁵ Academician Izzat Sulton described such issues as plot, confluence, composition, portrait, landscape, detail, fabula.⁴⁶ Scientists, such as M.Qoshjonov, B.Garlic, U.Normatov, A.Rahimov, A.Kattabekov, H.Umurov, Y.Salijanav, N.Rahmonov, D.Quran, M.Sharafutdinova, B.Karim, Jorakulov, A.Nasirov, A.Akbarov, Z.Rahimov, Z.Sadykov, G.Yusupova, I.Yakubov, T.Qurbanov, M.Hamroeva, G.Muradov, X.Tulibaev, U.Qasimov, F.Ikromkhonova expressed opinions about roman poetics in their research.⁴⁷ A number of works have also been published on the interpretation of the image of Amir Temur in foreign and Uzbek literature.⁴⁸

⁴⁵ Muyon Buzruk. "Scorpion from Mihrab" (themes, class category and structure are checked). In the book: Uzbek literary criticism.-T.: Turon-iqbol, 2011. Pages 12-16.

⁴⁶ Sultan I. Theory of literature. - T.:Teacher, 2005. – 272 p.

⁴⁷ Qoshjonov M. Abdullah Qahhor's skill. - Tashkent: Literature and Art, 1988. - 232 p.; Sarimsoqov B. Fundamentals and criteria of art. - Tashkent: Institute of Language and Literature, 2005. - 124 p.; Normatov U. Delicate dialogue. -Tashkent: Editor, 2010. - 390 p.; Rahimov A. Poetics of the Uzbek novel (plot and conflict). 10.01.02-Modern Uzbek literature. F.f.d. recommended dissertation for an academic degree .. - Tashkent, 1994; Rahimov A. In search of the truth of life. - Tashkent: Fan, 1989; Rakhimov A. Roman art. - Fergana: Fergana, 2015; Kattabekov A. Discussions on the historical novel / Uzbek literary criticism [anthology]. - Tashkent: Turon -Iqbol, 2011. - B. 282-290.; Solijonov Y. Selective eyes of truth. - Tashkent: National Library Publishing House named after A. Navoi, 2009; Umurov H. Literary theory. - Tashkent: Sharq, 2002. - 256 p.; Rahmonov N. Nourished by history. - Tashkent: Mumtoz soz, 2019. - 120 p.; Quronov D. Poetics of Cholpon's prose. - Tashkent: Sharq, 2004. www.ziyouz.com; Quronov D. Fundamentals of Literary Theory. - Tashkent: Akademnashr, 2018. - 480 p.; Sharafutdinova M.O. Features of the narrative structure of the Uzbek novel of the twentieth century in the context of world literature. Dissertation abstract, doctor of philosophical sciences - Tashkent, 2010. - 50 p.; Karim, B. The alphabet of the soul. - Tashkent: Gafur Gulom Publishing House, 2016. - 364 p.; Jurakulov U. Problems of theoretical poetics: author. genre, chronotop. - Tashkent: Gafur Gulom Publishing House, 2015. - 356 p.; Nasirov A.N. Poetics of Odil Yakubov's novels. Doctor of philology, author, - Samarkand, 2018. - 70 p.; Akbarov O.A. Historical and modern in the work of Kamil Ikramov. Candidate of Philological Sciences dissertation abstract. 1997. - 23 p.; Rahimov Z. Poetics of the novel "Old World". Fergana, 2005. - 108 p.; Yusupova G. Artistic interpretation of the image of Amir Temur and the Temurids in modern Uzbek novels. Dissertation abstract of candidate of philological sciences - Tashkent, 2005. - 26 p.; Yakubov I.A. Poetics of the Uzbek novel of the independence period. Dissertation abstract of candidate of philological sciences - Tashkent: 2018. - 72 p. Avezova G. The place of novel composition in artistic integrity. filol.fan.nom.dis.avtoref. - Tashkent; 2012.; Qurbonov T. Issues of historical art and period language. - Tashkent: National Encyclopedia of Uzbekistan, 2006. - 132 p.; Hamraeva M.A. Historical truth and artistic interpretation (the image of Amir Temur in prose). Candidate of philological sciences dissertation. - Termiz, 2010. - 137 p.; Murodov G. Problems of harmony and originality of the historical novel. Dissertation abstract of doctor of philological sciences –Tashkent: BuxDU, 2018. - 80 b; Tuliboev X.B. Synthesis of artistic style and genre-compositional integrity in modern Uzbek novels. Philosophy doctor of philological sciences (PhD) dissertation abstract - Fergana, 2018. - 54 p.; Sodiqov Z. Comparative typological analysis of translations of "Kutadg'u bilik" (on the example of modern Uzbek translation and translation into foreign languages). - Tashkent: Fan, 2007. - 174 p.; Qosimov U. The evolution of literary and aesthetic thinking: tradition, succession, originality (on the example of the works of Abdullah Qadiri, Abdullah Qahhor and Uncle Murad). Author's abstract of the doctoral dissertation on philological sciences (DSc). - Tashkent, 2020. - 77 p.; Ikromxonova F.I. Poetics of historical works in Uzbek and English prose (composition and image). Abstract of the doctoral dissertation (DSc) on philological sciences. - Tashkent, - 2021. - 72 p.

⁴⁸ Ermatov B.S. The image of Amir Temur (sources, ideas and interpretations) in the literature of Western European countries. PhD dissertation. - Tashkent: 2018. - 257 p.; Karen L., The reign of Amir Temur // Translated from the French. and author of comments B.Ermatov. - Tashkent: Manaviyat, 1999. - 224 p.; Karen L., Saidov A. Amir Temur and France. - Tashkent: Adolat, 2006; Ibyatov F.M. Toxtamys and Timur. Dissertation abstract of candidate of historical sciences. - Vladikavkaz. 2008. - 24 p. www.dissercat.com.ibyatov / Dadaboev O.O. Personal

Literary critics B.Nazarov, A.Saidov, Q.Gahramanov, T.Kahhorov expressed their views on the creative style of Nurali Kabul, the language of his works, historical perception and the coverage of issues of national self-awareness. Babakhan Sharif studied writer's skill in using proverbs, poems in the artistic processing of historical events in the epic, I. Yakubov focused on the role of the author's stories, songs, lapars and poetic fragments in historical novels in the structure of the work, U. Uljabaev in the author's story "Those who did not survive till wheat ripened"⁴⁹ depicts children during the war, S. Kamilova studied the author's comparative analysis of the story "Yellow Girls" with the works of Russian writers.⁵⁰ Literary critic Q.Yolchiev analyzed artistic expression of historical truth and prozaic skill of the writer, M.Sheraliev the artistic publicistic style of the writer in "Qulon quduqqa tushsa" and A.Tuychiev expressed his opinion on the the writer's ability to create character.⁵¹

From the above, it is clear that in Uzbek literature, some research has been conducted on the work of Nurali Kabul. But the poetics of the historical novels of Nurali Kabul, the question of the relationship of the plot and composition in them, has not been specially studied in the monographic plan.

The relevance of the research to the research plans of the higher educational institution where the dissertation was completed. The dissertation was completed in accordance with the plan of research work of Fergana State University in the direction of "Problems of Roman poetics."

The aim of the research is to study the plot and composition of Uzbek historical novels on the basis of Nurali Kabul's work "The Last Day of the Sultan or Amir Sahibkiran and Tokhtamishkhan."

Tasks of the research:

to show the roots of artistic perception of history in Uzbek literature by analyzing the socio-cultural foundations of the art of historical works and to identify problems of comparing historical works in Uzbek prose by systematizing scientific and theoretical views in existing sources and making new generalizations;

interpretation of Amir Temur in the context of West and East. Philosophy doctor on philological sciences. (PhD) dissertation abstract - Tashkent, 2019. - 48 p.

⁴⁹ Uljabaev U. Literature is a mirror of the soul. - Tashkent: Turon zamin ziyo, 2017. - 214 p .; This is the author. Traces drawn in memory. - Tashkent: Gafur Gulom Publishing House. - 1992. - 200 p.

⁵⁰ Kamilova S.I. Development of the Poetics of the Short Story Genre in Russian and Uzbek Literature of the Late 20th – Early 21st Century. dissertation ... doc.phil. Sciences. - Tashkent, 2016. - 291 p.

⁵¹ Nazarov B. Lights of historical truth or artistic understanding of identity. / Nurali Kabul Seven climates or the covenant and the throne. - Tashkent: Sharq, 2014. - B. 457- 477; Akmal Saidov. The image of Amir Temur - in Uzbek literature. // Sahibqiron star. 2016. №1, - B.14; Boboxon Sharif. Universal, national and patriotic consciousness ... / Nurali Kabul. The last day of the Sultan or Amir Sahibkiran and Tokhtamish. - Tashkent: Kamalak, 2014; Tahir Qahhor. The statue of Timur in the hearts. / Nurali Kabul. Sultan of World Property or Fatih and Yildirim Boyazid. - Tashkent: Kamalak, 2016. - B.436 .; Islam Yo. The role of songs and lapars in the poetic structure of modern Uzbek novels. / The strange smile of destiny. - Tashkent: Ijod-press, 2017. - P.394-430. / The strange smile of destiny. - Tashkent: Ijod-press, 2017. - P.380-393; Yo'lchiev Q. Nurali Kabul's prose mastery. - Tashkent: Enlightenment writings, 2021. - 252 p .; Yulchiev Q. Artistic interpretation of ancient history / The strange smile of destiny. - Tashkent: Ijod-press, 2017. - P.394-430; M.Sheraliev. Uzbek stories of 2019 // Sharq Yulduzi, № 5. - B. 152-155 .; A.Tuychiev. People close to our hearts // NamSU scientific bulletin - Vestnik NamGU, 2020, № 9. - B. 268-271; Tuychiev A. Character creation skills // Sharq Yulduzi, № 5. - B. 95-100

To determine the artistic and creative concept of the writer by conducting a comparative analysis of the works about Amir Temur and defining the relationship between historical truth and artistic fiction;

Determining the impact of the relationship of historical truth and artistic fiction on the cultural development of the people through the analysis of Nurali Kabul's individual skills in creating the poetics of the historical novel and the importance of his work in terms of modern artistic and aesthetic thinking;

To study the relationship of plot structure and types in a historical novel with other types of composition and to analyze the writer's artistic ideological and artistic-aesthetic concept;

The compositional methods and tools used by the writer in determining the psychological basis of the compositions of images and artistic speech, the organization of parts of the composition, the role of rounding.

Object of research is Nurali Kabul's novel "The Last Day of the Sultan or Amir Sahibkiran and Tokhtamishkhan". The dissertation also refers to the works of Nizamiddin Shami "Zafarnoma", Sharafiddin Ali Yazdi "Zafarnoma", Ibn Arabshah "Amir Temur", Salohiddin Tashkendi "Temurnoma", Muhammad Ali "Sarbadorlar", "Ulug sultanat".

The subject of the research is the plot of the studied historical works and its composition and types, composition and its types, system of images, artistic perception of history, historical truth and artistic texture.

Research methods. The dissertation used comparative-historical, structural, biographical methods of analysis and interpretation, as well as complex methods of analysis, description and classification.

Scientific novelty of research is consists of the followings:

It is proven that in modern Uzbek prose, the epic and the historical novel that is part of it are based on epic traditions, adherence to the principles of historicity, universality and modernity in the artistic perception of historical events;

It is explained that for the first time in the epic, through the image of Amir Temur, the place and role of the Turkic dynasties, such as the Ghaznavids, Anushtegins, Temurids, are artistically described;

the scale of the general epic, the writer's talent and imagery in bringing the period of a sharp turn in the life of the people to the level of the image are shown;

Nurali Kabul's mastery of the use of national color and forms of artistic discourse to bring historical truth to the level of artistic reality and creative concept through the depiction of historical periods and images is based.

Practical results of research:

The conclusions drawn as a result of studying in the artistic, aesthetic and historical aspects of the painting of the period of the late XIV century and the image of Amir Temur and Tokhtamysh Khan in the historical novel Nurali Kabul can provide important scientific and theoretical information for Uzbek literary criticism, serve to improve textbooks and manuals on such disciplines such as the

theory of literary criticism, modern Uzbek prose, the basics of artistic analysis, theoretical poetics;

scientifically proved the writer's individual mastery in the artistic perception and expression of history by substantiating the fact that in modern prose the principles of compositional construction are updated when creating a voluminous work on a historical theme, the complementarity of types of composition, the approach to organizing historical events and images around the artistic and aesthetic concept arising from interrelations of the plot and its components, plot types, construction of the text, forms of artistic speech, system of images.

The reliability of the research results is determined by the fact that they are based on significant ideas and opinions of Uzbek and foreign scientists; comparative historical, structural and biographical methods are used that correspond to the objectives of the study; results, suggestions and recommendations are put into practice, the results obtained are confirmed by competent structures.

Scientific and practical significance of research results. The scientific significance of the results of the study lies in the fact that the results of the dissertation, in particular, the study of plot and compositional relations in the novel "The Last Day of the Sultan or Amir Sahibkiran and Tokhtamyshkhan", will complement and enrich research in the field of the poetics of the historical novel and the work of Nurali Kabul in literary criticism.

The practical significance of the results of the study is determined by the artistry of the modern Uzbek historical novel, the role of the plot and composition in deepening the artistic content, the writer's creative approach to the question of historical truth and fiction in the interpretation of the images of Amir Temur and Tokhtamyshkhan, the possibility of using them in teaching literary disciplines, organizing various seminars, special courses, programs and other public events.

Implementation of research results. On the basis of scientific results obtained in the study of plot and composition, historical truth and artistic texture in modern Uzbek historical novels: From the conclusions of Nurali Kabul's ability to bring historical truth to the level of artistic reality and creative concept in the depiction of historical periods and images were used in the implementation of the fundamental scientific project "Artistic interpretation of the problems of globalization and the modern image" (Handbook of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan dated February 4, 2022 No 3 / 1255-249) by the Institute of Uzbek language, literature and folklore in Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. As a result, the study of historical and contemporary images in the fiction envisaged in the project is enriched with new scientific evidence;

From the conclusions on the artistic and aesthetic description of the place and role of the Turkic dynasties such as Ghaznavids, Anushtegins, Temurids in the epic through the image of Amir Temur, the Agency for Youth Affairs of the Republic of Uzbekistan as well as in organizing various seminars and events for creative

youth. (Reference of the Agency for Youth Affairs No. 3-13-23-86 of January 13, 2022) As a result, the action plan is enriched with scientific bases, analytical materials on the artistic depiction of the history of statehood;

Epics in modern Uzbek prose and the historical novel included in it are based on epic traditions, historical, universal and modern principles of artistic perception of historical events. reference of the regional television and radio company No. 5 of January 6, 2022). As a result, the content of the materials prepared for these shows has been improved, rich in scientific evidence has been provided, and the scientific basis of the literary issues raised in the shows has been strengthened.

Approbation of research results. The results of the study were presented at 1 international and 2 republican scientific and practical conferences.

Publication of research results. Published 8 scientific articles and theses on the topic of the dissertation, including 4 articles in publications recommended for publication of the main results of doctoral dissertations of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan. 1 of them was published in foreign magazines.

The structure and scope of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion and a list of references. The total volume of the work is 139 pages.

MAIN CONTENT OF DISSERTATION

In the introductory part, based on the relevance and necessity of the topic, the goals and tasks, subject and object of the research are defined. The relevance of the research to the priorities of the development of science and technology of the Republic of Uzbekistan, its scientific novelty and practical results are described. Based on the reliability of the results obtained, the theoretical and practical significance of the work is revealed. Information on the implementation of research results in practice, approbation, published works and the structure of the dissertation is presented.

The first chapter of the study is called "**The genesis and development of the Uzbek historical novel**", and in the first chapter, entitled "**The historical basis of poetics issues**", scientific and theoretical views on composition, plot, image, artistic language in literary studies, and features of the poetics of the Uzbek historical novel are analyzed.

Scientific-theoretical discussions about the composition, plot, image, artistic language, considered the core of poetics, are a scientific process that has been going on since ancient times. In particular, Aristotle argued that the composition in the work, in which the historical person experienced and reflected, consists of a whole system of the main events.⁵² This requires the construction of a historical masterpiece composition to be different from the sum of ordinary events.

⁵² Arastu. Poetics. Great ethics. Rhetoric. - Tashkent: New century generation, 2012. 54-55p.

In the opinion of Academician Izzat Sultan, the composition of the work is determined, first of all, by the author's attitude to the material in which the image is being made, that is, the composition is primarily an idea-aesthetic concept.⁵³ In fact, even an artistic work, including a novel in a broad sense, is an artistic image of life, each personage in it in a narrow sense is an image.

Professor S. Mirvaliev emphasizes that in the artistic perception of reality, any fantasy and fiction must be subordinated to historical roots, their general direction.⁵⁴ Hence, in the process of re-expression of Real reality in the historical novel, it becomes clear that fiction and writer fantasy should not come out of the circle of concrete facts.

Through the concept of composition, it is implied that the system of images, the method of statement and the location of events are mutually proportional and serve to express a certain artistic and aesthetic idea. Because in the historical novel, modern problems are also absorbed by expressing the image of a certain period. In the composition of the point of view, a solution to this same problem is given.

D.Kuronov in the study of the construction of an epic work "In modern literature, issues such as the composition of text, the composition of the plot, the composition of the personages, the composition of artistic time and period, the composition of narratives, the composition of the point of view, remain the focus of attention".⁵⁵ Therefore, the conceptional analysis of the historical work will help to observe the composition from several angles, to understand the essence of the work more deeply.

Professor N. Rakhmonov "The historical novel has one feature: it is to maintain a balance between the historical event and the novel, and to make the reader believe in the events in the novel. The point where the reader's confidence in the writer's skill is harmonious is considered to be the achievement of literature."⁵⁶ Hence, in the historical novel It is necessary to have a balance between historical truth and artistic fiction. In historical novels, it often seems to be a plot or an image composition, since a historical event or a historical person and their biography are familiar to us in advance. But in a real artistic work all will be reflected on the same level.

Historical novel in Uzbek literature was created by A.Kodiriy ("Days gone by") at the beginning of XX century, then such performers as Chulpon ("Night and day"), Oybek ("Navoi"), Adil Yakubov ("Ancient world", "Ulugbek treasure"), Pirimkul Kadirov ("Starry nights") achieved artistic perfection as a genre. But most of these historical novels did not reveal in themselves the one-sided views of the ideology of the former regime in relation to historical figures.

For example, in the novel "Navoi", Oybek was forced to introduce some aspects due to ideological views on the proportion of International images of Navoi and Hussein Baykara, who had a leading place in the composition of images. In

⁵³ Sultan Izzat. Literary theory. - Tashkent. Teacher, 2005. - P.124.

⁵⁴ Mirvaliev S. Historicality and modernity. - Tashkent: Gafur Gulom Publishing House of Literature and Art, 1979. - B. 182.

⁵⁵ Kuronov D. Fundamentals of Literary Theory. - Tashkent: Akademnashr, 2018. - B. 182-183.

⁵⁶ Rahmonov N. Powered by history. - Tashkent: Mumtoz soz, 2019. - P.15.

addition, in the novels of Adil Yakubov "Ancient world" and "Ulugbek treasure" Mahmud Gaznavi as a tyrant, a king devoid of respect for scientists and humanism, in the subsequent novel the image of mature religious scholars in the expression of narrow, dogmatic views of local religious scholars was the embodiment of the old system.

In the novel composition, artistic speech have great importance, and professor Y.Solijonov's comments that "the content, beauty, dialogue of artistic speech, the role and service of gestures and mimics that help to ensure the uniqueness of the character have not yet been studied separately in Uzbek literature"⁵⁷ can also be used in the study of the poetics of historical novels. In the historical novel, too, mimics and gestures in the process of dialogue speech are important.

The composition and plot of historical novels should be taken as a concept of artistry, which carries out the historical concept of a separate writer. The fact that the author's artistic and aesthetic views appear within the framework of genre possibilities allows the reader to clearly visualize the historical event that has passed.

In chapter of the season "The interpretation of the character of Amir Temur in historical memoirs and artistic works", the sources created about the great commander were drawn to the analysis.

In the center of the historical novel certainly stands the system of historical person or persons. In this sense, artistic works have been created in dozens of countries of the world about the great commander and statesman Amir Temur. In Particular, B.Ermatov noted that about 600 works were created in Western European literature itself.⁵⁸

The comparison of the works about Amir Temur from the point of view of the new period is considered one of the actual problems of literary studies. Because "comparison does not undermine the National, Historical originality of the phenomenon under study, on the contrary, it will be possible to accurately determine this specificity with the help of comparison, that is, to identify similar and different aspects."⁵⁹

In the literature, the image of Timur is still an example of Nizami's works such as "Zafarnama"⁶⁰ (1404), Sharafiddin Ali Yazdi's "Zafarnama"⁶¹ (1429), Ibn Arabshah's "Amir Timur history (The Great ul qadur Fi history) Timur"⁶², etc. Despite the fact that these works are mainly devoted to the statement of historical events, we take into account the fact that the authors enriched reality with artistic figurative expressions and in a number of places addressed genres of oral creativity

⁵⁷ Solijonov Y. Life in the mirror. - Tashkent: Alisher Navoi National Library of Uzbekistan Publishing House, 2013. - B. 50.

⁵⁸ See: Ermatov B.S. The image of Amir Temur (sources, ideas and interpretations) in the literature of Western European countries. PhD ... dissertation. - Tashkent: 2018. -257 p.

⁵⁹ Zhirmunsky V.M. Comparative Literature East and West. - Leningrad: Nauka, 1979. - P. 67

⁶⁰ Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. - Tashkent: Uzbekistan, 1996. - 544 (528 + 18 illustrations) b. www.ziyouz.comkutubxonasi

⁶¹ Sharafuddun Ali Yazdi, Zafarnoma // Foreword, subtitles, comments and indexes and authors: A. Ahmad, H. Bobobekov. - Tashkent: Sharq, 1997. - 384 p. + 16 applications.

⁶² Ibn Arabshoh. The wonders of destiny in the history of Timur. 1 book. - Tashkent: Mehnat, 1992. - 328 p.

of the people, we consider them an artistic and historical source. After all, Western scientists also did so in relation to the work of Herodotus "History".

In the artistic and historical work "Temurnama", which was created at the beginning of XX century by Salahiddin Tashkandy, the means of artistic expression were used effectively.⁶³ Within the description of the events presented in it, the introduction of poetic fragments, gazelles, ruboi, continents, quaternary, Beth, Egypt gave the work a Lyro-epic nature. The author sought to reveal the expression of the epic presumption under the image and to show the spirit of personage in depth, by expressing the emotional attitude of historical figures to Real reality in the picture.

The researcher of the historical work Akrambek Kattabekov believes that the best historical works must be taken as an object a historical person. However, the image of a historical person is not special, but necessarily portrayed on the basis of the people and nation, the socio-political movement of the historical period."⁶⁴

But for many years in Uzbek literature, the image of Amir Temur has been approached by a narrowing approach. In particular, the public writer of Uzbekistan S.P.Borodin in the novel "Stars in the sky of Samarkand" (Amir Sargidjon), historical facts are not real coverage, the image of Amir Temur is approached as hard, invading, bloodthirsty.

In the work S.Borodin went on the way not to recognize his place Great Temur in world history and his contribution to the development of the people.

Among the mature samples of the image of Amir Temur in modern Uzbek prose, works of a number of writers such as Bostriboy Ahmedov⁶⁵, Pirimkul Kadyrov⁶⁶, Evgeny Berezikov⁶⁷, Muhammad Ali⁶⁸, Nurali Kabul⁶⁹ occupy a special place. It should be noted that the works created by E.Berezikov, B.Ahmedov, P.Kadyrov are scientific-publicistic or in the style of improvisation, and do not claim to historical-artistic. But is significant in obtaining valuable information about the biography of Amir Temur with the fact that he himself serves as a pleasant resource.

The novels of Muhammad Ali and Nurali Kabul about Amir Temur are a unique literary phenomenon. Nurali Kabul tried to express the general Turkic history through the image of Amir Temur, in particular, the artistic history of various Turkic dynasties formed by the state and society. Muhammad Ali, on the

⁶³ Tashkent. Temurnoma: Amir Temur Kuragon battle: Author of the foreword and publication based on dictionaries. Prepared by P.Ravshanov. - Tashkent: Cholpon, 1990. - 352 p. References to Tashkent in the chapter are taken from this source. Therefore, no reference is made in the following places. After the passage, the book page is displayed in parentheses

⁶⁴ Kattabekov A. Discussions on the historical novel / Uzbek literary criticism: anthology / Compiled and prepared for publication by B.Karimov. - Tashkent: Turon-Iqbol, 2011. - P.290.

⁶⁵ Ahmedov B. Amir Temur. Historical novel. Abdulla Qodiri National Heritage Publishing House, 1995. - 640 p.

⁶⁶ Qodirov P. Image of Amir Temur. Scientific art. Uzbekistan, 2007. - 248 p.

⁶⁷ Berezikov E. Great Temur. Roman-badia. Sharq, 1996. - 336 p.

⁶⁸ Ali Muhammad. Great kingdom. Jahongir Mirzo. 1 book. Sharq, 2003. - 336 p. ; This is the author. Umarshayh Mirzo. Epic. 2 books. Sharq, 2014. - 448 p. ; This is the author. Great kingdom. Mironshoh mirzo, 3 books. - Tashkent: Sharq, 2014. - 528 p ; - Tashkent: Sharq, 2014. - 448 p. ;

⁶⁹ Qobul N. Emir of the Great Turan or mind and throne. East. 2011; Kabul Nurali. The last day of the Sultan or Amir Sahibkiran and Tokhtamishkhan. Kamalak, 2014.

other hand, focused on the image of Amir Temur and his specific work of building a centralized state.

Muhammad Ali conventionally divided the epic called "The Great Kingdom" into four books, naming them after the sons of Amir Temur (Jahangir Mirza, Umarshaikh, Mironshah, Shahrukh Mirza). All books reveal the subtleties of the image of the commander, depicting Amir Temur, building a great empire, preserving it and pursuing a fair policy. In each book, Amir Temur is also portrayed as a father, a commander, a just king, an ordinary person or a complex person. The image of the period in the epic serves as a topos for the image of Amir Temur. That is, Amir Temur will exist during this period.

The writer portrayed Timur through various dramatic events around him, through the expression of a picture of nature or various forms of speech. As a result, the storylines of the image of Amir Temur appear, connected with the responsibility of the father, the head of state, the commander or the follower of the religious mentor.

In the novel "The Last Day of the Sultan or Amir Sahibkiran and Tokhtamyshkhan" the second chapter, called "**plot composition**", consists of two seasons. His first chapter "Relations between plot and composition in the novel" is devoted to the analysis of the relationship between the system of events in the work of Nurali Kabul and composition.

It is known that the basis of poetics is the plot composition of the work. But in their relationship, it is still desirable that the event be in the first place. According to the definition of the Russian scientist E.Kh. Khalizev: "the word plot means a description of phenomena in a work of art, that is, the entire life of characters in the chain of their changes in time and space, states and circumstances that replace each other."⁷⁰ After all, a historical novel requires such poetic features as epic scale, content, the presence of a system of several images, the diversity of the plot, the sharpness and tension of the conflict."

Academician Izzat Sultan defines the plot as "the relationship of people depicted in a work of art, the contradictions between them, sympathy or antipathy for each other, in general, the relationship between people is the history, growth, formation of a particular character, type."⁷¹ The Dictionary of Literary Studies notes that the manifestation of a plot largely depends on what type or genre it belongs to.⁷² The following aspects of the plot appear in the theoretical conclusions: 1) the narrated event; 2) the nature of people, their relationships; 3) the manifestation and position of the writer in the flow of events; 4) epic experience, discord (conflict). This means that the plot, which forms the basis of a work of art, consists of various parts, elements. But in the epic it is somewhat more difficult to determine the place of the beginning and end of parts of the plot. In particular, Nurali Kabul's novel "The Last Day of the Sultan or Amir Sahibkiran and Tokhtamysh Khan" is voluminous, it also has a large-scale picture of events,

⁷⁰ Khalizev E. Theory of Literature. - Moscow: Higher School, 1999. - P.140.

⁷¹ Sultan Izzat. Literary theory. - Tashkent: Teacher, 2005. - P.108.

⁷² Quronov D., Mamajonov Z., Sheralieva M. Dictionary of Literary Studies. - Tashkent: Akademnashr, 2010. - B. 287.

the writer, when reflecting certain historical events, covers all the details of what was happening, such as space, his image, that is, landscape, accurate a portrait of the characters, a dynamic character, even the inner speech of the characters. In addition, the novel clearly shows the role of spiritual values in the formation of national identity, building a new society based on historical reality. For this, the writer used the traditional comparative-illustrative method, that is, the method of comparing two realities, phenomena with each other.

In fact, Nurali Kabul also carefully studied the historical-memoir sources and brought up the above knot, knowing the factors that started the great war between Amir Temur and Tokhtamishkhan, the Turan state and the Golden Horde. The conflict in the novel is also clearly described from where the knot began. In the plot line, we can see Idiku Mangit (Karakalpak national hero Ediku biy, in Karakalpak folklore there is a folk epic named after him - M.G.), Temur Kutlug, people who lived in history under the name of Kuncha Oglon.

These events serve to prepare the reader for the meeting of the main protagonists of the novel Sahibkiran Temur and Tokhtamishkhan, to gain a deeper understanding of the major conflict in the novel. In doing so, the writer takes the events that took place out of his artistic intent, the places that he considers the most important in history.

The writer gives his inner monologue while portraying Amir Temur's state of motion in portraiture. In it, Sahibkiran's analysis of his activities shows that his heart is filled with gratitude to the Creator and that his intentions are still great.

As the writer gradually develops the plot events, he skillfully places in it such types of composition as artistic speech, images, as well as methods of descriptive narration, such as portraits, descriptions, landscapes. This ensures that the composition of the plot, the composition of images and the composition of the narrative in general acquire a holistic artistic ideological content, the unity of form and content is perfect.

In particular, the dialogue and monologue forms of speech used in the novel, the various facial expressions, the movements of the characters, their behavior, and their gestures enriched the description of the events in the plot.

The introduction of such components as landscape, dialogue, spiritual parallelism, methods of greeting the events of the plot dictated the unity of the form and content of the novel as elements of the overall composition. The writer also revealed the way of life of people in the army of Amir Temur, describing in detail the story of tashbitik in the novel to the smallest detail. For example, Abdurakhman Tashtarash admitted in an interview with him that he was a sincere and open person, as well as a master of his profession.

In the work, the writer assures that the development of events is developing consistently, logically, he seeks to add more pure Uzbek words to them, introduces artistic techniques and means that serve to unite the language and the language of the characters, increase confidence in the historical truth. As a result, it was also interesting to note that Amir Temur was interested in the knowledge of history and the analysis of various events in it. Because national identity begins to know and understand history accurately. In particular, the Anushtegin dynasty, which

restored a powerful country in ancient times, discusses with historian Tahir the achievements and tragedies, mistakes and shortcomings of its last khan, the father of Jalaliddin Manguberdi, Sultan of Khorezmshah. This way writer suggests that Amir Temur was a scientist, a politician who analyze data, and important strategic researcher. In this historical novel, Nurali Kabul emphasizes that people will follow only if the leader has justice, foresight and the potential to make the right decision by analyzing the events in the formation and improvement of society. Thus, it can be said that the writer, by describing the events of the plot, integrated the social-political concept of the foundations of the state and society into the meaningful composition of the work.

It should be noted that several types of event organization are evident in the novel. In particular, the main events in the chapters of the work continue day by day in a chronic order. However, given that each event, the character is essentially one person - Amir Temur and sometimes around Tokhtamishkhan, and these images serve to reveal one or another aspect, it can be said that the writer also used a concentric plot. Elsewhere, while narrating one event, he associatively goes on to narrate two events related to that event. Interestingly, the writer narrated the events from the perspective of Amir Temur and Tokhtamishkhan, and witnessed the effective use of the associative plot, expressing their inner speech, dialogues and descriptions of the author's speech, with vivid descriptions of events. In particular, Amir Temur, who summoned the mighty storyteller and historian Tahir and listened to their historical stories about Genghis Khan and the nation of Joji, associatively wonders about the history of Muhammad Khorezmshah [194-195] and several chapters of the ninth and tenth chapters. The history of Sultan Muhammad Khorezmshah is described on the page [198-228].

In some places, through the speech of the characters, the events are reversed, and a retrospective plot type is also manifested. For example, Idiku remembers the tragedy of his father being killed in Karakurum when he was young. While his father sighed heavily and smoked a hookah, he told Idiku the past again, although he knew it would be hard for him to remember the tragedy [99-102]. Hence, the writer used the mixed type of plot in the novel to form a composition of events.

An analysis of this or that event, the fate of individuals in the ill-fated plot can be regarded as a reasonable way in Amir Temur's plan against his enemy, as a positive shift in the administration of the kingdom. In particular, Timur wanted the analysis of the crisis of the Sultanate of Khorezmshah not only to be given, but to be a lesson for himself and those around him. It is this device in the structure of the plot and the general composition of the novel that attracts the reader. It teaches us to rejoice in the past, to experience tragedy and, where necessary, to show personal reaction. The hedonistic, didactic and aesthetic significance of the historical novel becomes more and more evident at this point.

Sultan Khorezmshah, as a solution in the novel, the only conclusion that follows the depressed state of mind of the Tokhtamysh Khans is the idea that the world is the past, that neither the Shah nor the Beggar is superior to the world. Because Amir Temur seeks to analyze all the events related to the history of Turan, the development of the state and society, and the improvement of the individual.

As a result, he, together with the reader, re-analyzes historical events, drawing appropriate conclusions from them. Here the author adheres to the principle: "depicting the present or describing the past, the novel maintains a connection with the same time."⁷³

The writer used a mixed type of plot, forming a system of events in the work in harmony with other manifestations of the overall composition.

The second part of the chapter, entitled "**Story, Conflict, and Compositional Methods**" is devoted to a major exploration of the power of conflict that drives the plot.

It is known that in historical works the merger begins with that part of the plot knot, which is the beginning of many three-rides. And the process of its greatest sharpening is connected with the cooling point. "Since a work of art reflects events centered on the image of a person, just as in the real life of a person, all existing connections are reflected in it. From this point of view, three types of conjugations can be distinguished: 1) among the characters; 2) the hero and the environment 3) internal (psychological). These types of conflicts arise without interference in the artistic work and are inextricably linked".⁷⁴ Even in the novel "The Last Day of the Sultan, or Amir Sahibkiron and Tukhtamishkhon" the conflict forms the basis of the events in the plot. In the first place, the direct conflict of the two sides, which depicts the character Lararo, the conflict is presented as a clash of characters. In particular, the conflict between Amir Timur and Duramishkhon indicates that when promoted to the title level, the role of conflict between characters is great.

As an example of the conflict between the hero and the environment, Sultan Mohammed Khorezmshah and the negative atmosphere in the palace can be cited. Sultan Muhammad Khorezmshah [202-203, 216-217], Umarshaikh Mirzo [330-331] and Duramishkhon [368-369] are examples of internal fusion of several places, where it is stated that he himself will enter into conversation and debate with him.

In fact, two types of conjugation are considered a historical event, and the third is the development of the plot by the writer, an improvised texture due to the logic of the characters.

As the writer reorganizes reality in the novel, speech, sentences, and character portraits appear to be shaped based on artistic intent. In particular, when the portrait of Genghis Khan's son passes through his imagination, he speaks harsh words to him, bitter words, even in his dialogues. Thus, the writer emphasizes that, in fact, Genghis Khan is capricious, constantly looking at the people around him with a feeling of discontent.

In the plot of the work, the "story within a story" method used by the writer serves to reveal events, in contrast to slowing down, serves to ensure the tension of conflicts in some places, and sometimes to report the situation in the psyche of the characters. For example, chapter nineteen "officials called the Historian Tahir. He

⁷³ Rahimov A. Roman art. - Fergana: Fergana, 2015. - P.34-35

⁷⁴ Quronov D., Mamajonov Z., Sheralieva M. Introduction to Literary Studies. - Tashkent: Akadernashr, 2010. - B. 144.

began his story with admiration when he sat in the saddle" [465] and ends with an exclamation [466-488] devoted to the last days of the country of Khorezmshah in full and the struggle that Jalaluddin waged to take back the throne from his hands.

In particular, it is possible to observe a complex form of conflict, given that our object of study is part of an epic, and that the novel is relatively independent, but does not deviate from the structure of the epic. This creates a network of plot events. In addition to the logical sequence of several events in the novel, comparisons in the form of Genghis Khan and Khorezmshah, Amir Temur and Tokhtamishkhan, Turks and Mongols also allow us to analyze the division of the plot into different branches.

The events that take place in the novel are analyzed from the writer's point of view, and the principle of cause and effect is examined from the artistic and philosophical point of view. In particular, Tokhtamishkhan finds the crisis of the Ghaznavids not in the success or power of the party in conflict with them, but in the flaws in their moral image as head of state. The fact that Mahmud Ghaznavi's father started his job from betrayal and Tokhtamishkhan was not free from luxury is cited as one of the main reasons for their crisis.

It is well known that conflict is a confrontation of characters, ideas, groups, and serves to express the sharp or calm flow of the struggle of images in the core of the plot. Nurali Kabul portrays the images of Amir Temur and Tokhtamishkhan, who are in conflict with each other, in different statuses and situations, surrounded by different categories of people. For example, Amir Temur is often seen in the circle of loyal friends, sincere, kind people, scientists and librarians, poets. Tokhtamishkhan is often seen as nervous, dissatisfied with others, angry, and furious. Due to this, Amir Temur, unlike Tokhtamishkhan, constantly strives not to lose his deep thinking.

According to the analysis, the writer mixes all types of system of events, such as chronological, retrospective, concentric, associative, with the effective use of the traditional component of the plot. Based on this, we can say that the plot of the novel has a mixed type of plot. The appearance in the novel of plot composition in combination with the composition of images and the composition of the narrative ensured the authenticity and authenticity of events. The compositional method of retardation applied by Nurali Kabul in the work made it possible to use various types of plot. This allowed the retrospective and concentric storytelling, chronicle storytelling, to accelerate and move the time of the open battle that was about to take place away from the internal time of the work.

The third chapter of the dissertation is called "**The system of images and the creative concept**", in the first chapter "**The system of images in the historical novel**" the role and place in the compositional integrity of the images of characters, details, place, space, which served to represent the image of the era in which Amir Temur lived, was studied.

The system of images in historical novels is somewhat more complex than in other novels. Because one detail - the image in the novel can serve to reveal the character of another character or the artistic and aesthetic load that the image of a

historical person carries. For example, the novel mentions a detail of the Covenant written on a stone between the Barlos Turks and the Mongols: *"I think that the betrayal that our good brother committed to us was the second betrayal in the history of our ancestors, Idikubek," Timur said when they ate emak and Let's go drink koumiss.*" It is clear to everyone that between our great-grandfather Kochuli Bahodir and the grandfather of Ulugkun Genghis Khan Tumanaykhan there is a Testament written on a stone. The inscription notes that the khanate belonged to the descendants of Tumanaykhan, from the commander-in-chief of the Ers Turk Barlos to the family of Kochuli Bahodir" [147]. The details of the Testament were assessed here as the devotion of the two Amirs Temur to the word of their ancestors, and Tokhtamysh Khan to the word of his father, which served as an indication of the positive and negative sides of their character. In addition, the detail of the Testament in stone also served to maintain a balance between the Mongols and the Barlos. This covenant is of great political importance and to this day is considered a priority solution for the diplomatic settlement of relations between the two tribes living nearby. In addition, the writer puts before the given fragment of speech the image of nature and character - landscape and portrait - in such a way that both as an image and as an integral part of the composition of the work, he faces a completely corresponding artistic and aesthetic task. *"... Idikun's thoughts were in Dashti Kipchak when he was sitting at the water's edge and watching how different birds fly in, drink water and rise again into the sky.*

A cool breeze blew from the direction of the river, and a flock of wild ducks caught small fish, diving into the water in a strange way. Typical guardsmen on the opposite bank were walking along the coast, tying their boats to the sambittols, and behind them the cavalrymen could be seen.[147]

As the writer here mixes the means of landscape and portraiture, he gives the landscape first, based on their task. Because it, as an image of space, forms in the reader a complete understanding and imagination of the place where the event first took place. Then the image of the character is added to this image. As a result, the compositional structure in the context of the literary text acquires the appearance of clarity.

Thus, in the novel, the writer brings the image of Idiku and the events associated with it, the third major character line after the system of images of Amir Temur and Tokhtamishkhan. Historical sources state that Idiku was one of the people who told Amir Temur about his weaknesses as an enemy of Tokhtamishkhan during the military campaign against Dashti Kipchak, which is described in this novel, and encouraged him to defeat Tokhtamysh completely.⁷⁵

The author builds the relationship between parts of the novel, landscape, portrait and dialogue on the basis of the natural flow in the character and psyche of such characters as Amir Temur, Tokhtamishkhan, Idiku. As a result, the components of the composition, such as plot, image, pictorial methods (landscape, portrait), are described in proportion to each other.

⁷⁵ Ibn Arabshoh. The wonders of destiny about Timur. 1 book. - Tashkent: Mehnat, 1992.

While the author cites the names of some of the items in Tokhtamishkhan's palace, the author gives them as a woven image, but does not rule out that in Real history there were similar short-sighted, selfish, spiritually poor people before Tokhtamishkhan.

Ibn Arabshah describes Idiku's portrait and character in a simple, understandable way, but in one place as a man who deceived Amir Temur.⁷⁶ N. Kabul artistically reworked this image and approached it based on his artistic intentions. In the novel, the portrait of Idiku describes his character relatively broadly. In the process of fiction, the author gave Idiku the quality of imagery, a means of connecting the struggle between Tokhtamishkhan and Amir Temur, without going beyond historical data.

"Any work - whether small or large - will be an event in the field of literature with its perfect characters, unique episodes that will be imprinted on the memory; it will achieve the status of a lifetime."⁷⁷ In this sense, Najmiddin Kubro, Sultan Alouddin Khorezmshah, his sons Sultan Jalaliddin, Rukniddin, his sister - the Queen of Mazandaran, the chief cleaner (carpet weaver)) The images of Muqaribiddin al-Shosh, a cleaner, and Shamsiddin Haqqul, a horseman, can be mentioned.

In the system of historical images, the writer puts the conflict of the two sides at the center of the novel. As a result, we see the image of the Turanian Empire and a second group of countries against it at the center of the image of the whole time. The main of them is the Golden Horde state. On the artistic processing of information on the comparative biography of the images of the writer Amir Temur and Tokhtamishkhan in the artistic depiction of the image of Turan and the Golden Horde, the growth and development of the heroes, their self-awareness also describes events.

In general, the writer skillfully combined the images of the character, detail, place, space, period, which are part of the image system, into the composition of the work. In order to increase their artistic and aesthetic impact, he used forms such as speech, author's speech, monologue, dialogue, as well as various artistic means of expression and expression.

The second chapter of the third chapter is entitled **“From Historical Reality to Artistic-Creative Concept”** and analyzes the process of transformation of historical truth into artistic reality, followed by the writer's creative concept.

In creating the historical-artistic work, the author re-perceives the events of the past. In this process, each event, word takes on an artistic and aesthetic load. In this case, "the word turns from a simple tool of communication into an image, and the image into a system of images, the system of images into artistic reality, and artistic reality into the concept of the work (creator)."⁷⁸ In order to fulfill this task, the artistic expression of the historical reality in Nizamiddin Shami's "Zafarnoma", Ibn Arabshah's "History of Timur", Ali Yazdi's "Zafarnoma" in the novel of Nurali Kabul was analyzed.

⁷⁶ Source above. - B. 157-159

⁷⁷ Karim, B. The alphabet of the soul. - Tashkent: Gafur Gulom Publishing House, 2016. - P.29.

⁷⁸ Sarimsoqov B. Fundamentals and criteria of art. - Tashkent, 2004. - P.34-35.

"Zafarnoma" by Nizamiddin Shami is one of the most reliable works about Amir Temur in terms of accuracy and realism of information.

The novel Nurali Kabul begins with a message about the arrival of the ambassadors of Tokhtamysh Khan and the feast he arranged and the presentation of gifts. In Shami, this message is given as follows: *"In the meantime, an ambassador from Tokhtamysh Khan arrived. Honoring him, he stopped at this address for several days. Then he moved from place to place and fell in love with walking. The weather was unusually cold, there was no opportunity stop due to the increasing snowfall. A few days later, the ambassador Tuktamysh-Khan was brought to Amir Sahibkiran. After the ambassador performed the ceremony of decency and kissing the earth, he pulled out the horses and horses he had brought and, through the mediation of the noyons, conveyed the word of the king, consisting of many apologies, in a place of honor."*⁷⁹ Nurali Kabul reproduced this message based on his artistic and aesthetic goal, placing it in the exposition of a new work, as a result of which he tried to create an original composition.

In addition, "in the artistic composition and construction of the novel, it would be appropriate to single out the path that the writer has done imperceptibly, but skillfully and masterfully. The writer does not follow the traditional path of plot development in any chapter from the beginning to the end of the work."⁸⁰ That is, it shows great historical events in a single stream of time and space. As a result, it is not the person who comes first, but the event associated with him. The writer reconstructs historical reality as a historical event-personality-artistic event-creative concept.

The images are artistically reflected on the basis of the image of objective life events, mental changes that occur in a person under the influence of various social relations, the logic of characters, the dynamic growth of the writer's artistic and aesthetic intention. As a result, each image-historical figure acquires vitality in the eyes of the reader.

The writer builds facts from historical sources into an integral system, again comparing them with each other. In particular, Mongols and Anushtegins are compared on the example of Genghisides, and Turkic peoples are compared on the example of Timurids. Dozens of historical figures will take part in it, such as Amir Temur, Najmiddin Kubro, Sultan Jalaliddin, Alouddin Khorezmshah, Shah Mansur, Tokhtamysh Khan, Genghis Khan, Yesugai, Idiku. But, burdening each of them to act within the framework of historical facts and facts, the writer imposes on them his artistic and aesthetic design. As a result, a real story becomes a work of art.

Artistic speech, its dialogical and monologue forms of speech provide an expression of reality. As a result, the historical reality that the writer seeks to express becomes an artistic reality precisely on the basis of an artistic and creative concept. In particular, Shami described Amir Temur's arrival through the Small

⁷⁹ Shami, Nizamiddin. Zafarnoma. - Tashkent: Uzbekistan, 1996. - P.157.

⁸⁰ Nazarov B. Lights of historical truth or artistic understanding of identity (Afterword) / Nurali Kabul. The Seven Climates or the Covenant and the Throne. - Tashkent: Sharq, 2014. - P.473.

Mountain and his ascent to the Great Mountain as follows: "On the first day of the month of Jumu'id al-Awwal (April 6, 1391), the water level in the river increased. They stopped for a few days and looked for a place to cross. After crossing the water, on the twenty-first of the month (April 26), the army reached Little Mountain. They moved from there, spent two nights in the middle, and on Friday made their way to the Great Mountain area. Amir Sahibkiran climbed to the top of the mountain and looked around. the surroundings were barren deserts and desert deserts. He stopped there that day and ordered the whole army to bring stones. There they erected a high target tower. He ordered the stonemasons to engrave the history of those days on the stone so that the remembrance of this march would remain on the page of modernity as long as it stands as a sign".⁸¹ Shami told the story in clear and simple language. Sharafiddin Ali Yazdi describes this event as follows: *"The Cheriks of Nusrat found water in the pits and drank it, and on Wednesday in twenty-one of the months (03/28/1391) they climbed the mountain, and they were on a small mountain. And when they descended, and when the day came, and when the Dawn came, they reached the Great Mountain. And Sahibkiran ascended the great mountain, and looked at the desert, and saw the whole world in blue. Standing there, he ordered: "Sherik munda tosh keltursunlar, to munda bir nishona qilalikim, bizdin Yodgor qolg'ay!" Cherik tosh kelturub, ustakorlar ul toshlar bilan minora qo'pardilar"*.⁸²

Nurali Kabul, talking about this event, in order to turn historical truth into artistic, smooth stones, training soldiers, Abdurakhman introduced the image of a bricklayer as an artistic fiction, and he also does not cite the text from the stone, but claims that we only give [81-83] . Shami and Yazdi describe the event of the great mountain briefly, that is, in the volume of half a page. Nurali Kabul gives this story for three pages. He enhanced the expressiveness of the plot events by introducing elements such as landscape and dialogue into it.

The writer supports the dialogic and monologic styles of speech in revealing the inner world of historical images, expresses the state of mind, the soul of the characters in the speech process. The writer is more reflective of the characters in the conversation. Because the thought in the mind of the character, in the emotional dialogue, in their understanding, is all that the character shows. This gives basic for the artistry of historical reality.

In the novel, It is noted that the fact that the captives were from the bird people of the Turkic seed attracted the attention of Amir Temur, bringing the addition of nicknames such as sparrows, Crow. This situation, which is not mentioned in the Shami, creates such sides of the portrait of the writer Amir Temur as perceptive, wise and imprudent. The place where the writer himself reflects, and the necessary historical coloration arose as a result of the replenishment of the historical atmosphere with the necessary historical words, people.

The historical reality associated with the life and work of Amir Temur was formed as a system of preliminary sources in the imagination, in the imagination of

⁸¹ Shami, Nizamiddin. Zafarnoma. - Tashkent: Uzbekistan, 1996. - P.158

⁸² Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. - Tashkent: Sharq, 1997. - B. 131.

contemporaries, relatives, apprentices, followers who saw and knew him. As a result, various interpretations of the historical truth about Amir Temur arise. For example, in Nizamiddin Shamiy and Ali Yazdi "Zafarnoma" two different approaches to reality can be observed.

The creative concept of Nurali Kabul in the creation of the image of Amir Timur originated from the evolution of the relations of time and nation, the task and solution of the problems posed by the development to society.

Well, in the work, the writer focused on a number of issues, such as the concept of personality, historical philosophy, the style of expression of reality, dispositions and composition(fabula and syujet), the functions of motivation, time and space, and created his own creative concept.

CONCLUSION

Based on the results of the analysis, deductions and generalizations, the following conclusions were drawn:

1. The events about the past described in the historical novel serve to form an idea of the future or the time in which the writer lives, as well as the emergence of an understanding of the continuity of time in the minds of people. As a result, the past and the present are rounded together in a single historical space, ensuring the systematic functioning of social thinking. This in turn allows the perception and imagination that has become a value in the past of a particular nation to persist even in the future. The principle of historicity in literature and the image of a historical person in its essence will have a holistic concept that will tell about modern society and the future.

2. In the course of the poetics of Uzbek historical novels, there are such types as the plot composition of the composition, the composition of the images, the composition of the artistic language, the composition of the point of view, and in the works drawn to the research, attention was also paid to the external composition, internal and meaningful composition. The external structure of the work, that is, the separation of parts, chapters and seasons, is related to the external composition, the plot, image, artistic language of the work are related to the internal composition. In a meaningful composition, the description of an event or subject is understood. In the checked novels, mainly external and internal composition, that is, the architectonics of the work, was considered.

3. Such authors as Nizamiddin Shami, Sharafiddin Ali Yazdi, Alisher Navoi, Bobur, Salohiddin Tashkendi, Pirimkul Kadyrov, Muhammad Ali, Nurali Kabul tried to reveal the incomparable role of Amir Temur in the development of the people and the country. Authors such as Ibn Arabshah and Sergei Borodin, for various socio-political purposes, emphasized the negative aspects of the image of Amir Temur, which upset the balance of historical truth and artistic texture in the plot and compositional structure of his works. Therefore, this provision must be taken into account when studying the historical image, especially works about the personality of Amir Temur.

4. Nurali Kabul tried to make an artistic analysis of the centuries-old history of Turan through the image of Amir Temur in the novel "The Last Day of the Sultan or Amir Sahibkiran and Tokhtamyshkhan". As a result, he was one of the first in Uzbek literature to systematize the experience of the theory and practice of state and social construction, administration of the Ghaznavids, Anushtegins, Timurids in the Turano-Turkestan region and received an artistic and aesthetic assessment. The author refers to Turan of the 10th-15th centuries as an integral historical system within the framework of a single literary text.

5. In the novel "The Last Day of the Sultan or Amir Sahibkiran and Tokhtamyshkhan", the poetic problems are the plot of the internal composition, the system of images, the artistic language, in particular the dialogue. created in harmony with elements such as monologue, landscape, portrait. An important factor in this was that the writer carefully studied the available sources, created a creative concept, keeping the balance of historical truth and artistic texture.

6. Relatively mature in form and content, the work was created as a result of the author's mixed use of such types of plot as chronological, retrospective, concentric, associative, reasonable use of manifestations of the conflict of society and society, personality and society, personality with oneself (psychological conflict). At the same time, some saturation with events is noticeable in the overall structure, insufficient space in the depiction of artistic information and less space in the landscape and portrait compared to events.

7. In the novel "The Last Day of the Sultan or Amir Sahibkiran and Tokhtamyshkhan" the combination of the plot composition with the composition of images and the composition of the narrative ensured the authenticity and authenticity of events. This played an important role in revealing the conflict in the work, especially the conflict of characters. The conflict in the novel manifested itself both in the title of the work as the core of the plot, and in the elements of the plot, in the internal and external expression of images, in the analysis of the situation and compositional techniques.

8. Nurali Kabul worked seriously and skillfully on the novel, based on his creative concept of historical information about Amir Temur in the works of Nizamiddin Shami, Sharafuddin Ali Yazdi, Ibn Arabshah, Salakhiddin Tashkent. As a result of a comparative analysis of the texts, it was found that the events, evidence and information in historical sources were artistic, and artistic textures were introduced into them in the necessary places.

9. In recent years, all the sources created for the artistic depiction of the history of Turkestan have not yet been approached with honesty and openness to our national history, especially to the personality of Amir Temur. In some sources, the history of Turkestan is changed, the role of the Turkic peoples in historical development is reduced, the personality of Amir Temur is condemned, in others it is overestimated and presented at a semi-legendary level. In this sense, it became known that in the artistic expression of the history of Turan there was an object of easy perception.

10. Considering that the historical novel "The Epic of the Temurids" is the third volume of twenty-four volumes of a huge work, regardless of the artistic and aesthetic level of the epic, the work is a major literary phenomenon not only for

Uzbek, but also for world literature. Therefore, we believe that in the future, representatives of such fields as literary criticism, especially comparative literature, source studies, should continue to study this work, which is an artistic expression of the history of Turon in the future, in the aspect of world literature.

**МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО И СРЕДНЕГО СПЕЦИАЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН
НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc.03/30.12. 2019 Fil. 05.02 ПО ПРИСУЖДЕНИЮ
УЧЁНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ ФЕРГАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ
УНИВЕРСИТЕТЕ**

ФЕРГАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ГАНИЕВ МУХАММАДАМИН АВАЗБЕК УГЛИ

**СЮЖЕТ И КОМПОЗИЦИЯ В ИСТОРИЧЕСКОМ РОМАНЕ
(НА ПРИМЕРЕ РОМАНА НУРАЛИ КАБУЛА “ПОСЛЕДНЫЙ ДЕНЬ
СУЛТАНА ИЛИ АМИР САХИБКИРАН И ТУХТАМИШХАН”)**

10.00.02 – Узбекская литература

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО
ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Фергана – 2022

Тема диссертации доктора философии (PhD) зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за № В2020.4.PhD/Fil1425.

Диссертация выполнена в Ферганском государственном университете.

Автореферат диссертации на трёх языках (узбекский, английский, русский (резюме)) размещен на веб-странице Ферганского государственного университета по адресу: www.fdu.uz и в Информационно-образовательном портале «Ziyonet» www.ziyonet.uz.

Научный руководитель:

Касимов Абдугапир Абдикаримович
доктор филологических наук,
профессор

Официальные оппоненты:

Расулова Умида Юлдаш кизи
доктор филологических наук, доцент

Сатторова Гулноз Юнусовна
кандидат филологических наук,
старший научный сотрудник

Ведущая организация:

Термезский государственный университет

Защита диссертации состоится 28 06 2022 года 13:00 часов на заседании Научного совета Э8с. 03/30.12.2019.П.05.02 при Ферганском государственном университете по адресу: 100151, г. Фергана, улица Мураббийлар, 19. Тел.: (99873) 244-66-02; факс: 99873) 244-44-01; e-mail: info@fdu.uz

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Ферганского государственного университета (зарегистрирована под № 108)

Адрес: 100151, г. Фергана, улица Мураббийлар, 19. Тел.: (99873) 244-71-28

Автореферат диссертации разослан 14 06 2022 года.
(протокол рассылки № 448 14.06, 2022 года)

Ш.М.Искандарова
Председатель Научного совета по
присуждению ученых степеней, доктор
филол.наук, профессор

М.Т. Зокиров
ученый секретарь Научного совета по
присуждению ученых степеней, кандидат
филол.наук, доцент

А.Ф. Сабирдинов
председатель научного семинара при
Научном совете по присуждению учёных
степеней, доктор филол.наук

Введение (Аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Целью диссертации является исследование проблемы сюжета и композиции в узбекских исторических романах на примере произведения «Последний день султана или эмир Тимур и Тухтамышхан» Нурали Кабула.

Объектом исследования является роман «Последний день султана или эмир Тимур и Тухтамышхан» Нурали Кабула. Также в диссертации при необходимости имеются обращения к произведениям «Зафарнамэ» Низомиддина Шоми, «Зафарнамэ» Шарафиддина Али Язди, «Эмир Тимур» Ибн Арабшаха, «Тимурнамэ» Салохиддина Тошканди, «Сарбадары», «Великое владычество» Мухаммада Али.

Предмет диссертации составляет исследование проблемы сюжета, а также его строения и типов, композиции и её видов, структуры построения образов, художественное восприятие истории, историческая правда и художественный вымысел в изучаемых произведениях.

Научная новизна исследования выражается в следующем:

обосновано, что в эпосе и в историческом романе, который входит в её состав, соблюдены эпические традиции, принципы историзма и общечеловечности;

в эпосе посредством образа эмира Тимура впервые раскрыто место и роль тюркских династий газнавидов, ануштегинов, тимуридов, а также охарактеризована в художественно-эстетическом плане;

указано, что посредством структуры исторического романа, в частности, видов композиции, через комбинированное использование типов сюжета, можно добиться масштабности присущей общей эпосе, поднятия поворотного периода жизни народа до уровня образа;

обосновано высокое мастерство Нурали Кабула при изображении исторической эпохи и образов, интерпретации исторической правды в художественную правду, а также поднятия до уровня творческой концепции.

Внедрение результатов исследования. На основе полученных научных результатов по исследованию проблем сюжета и композиции, исторической правды и художественного вымысла в современном узбекском историческом романе осуществлены:

выводы касающиеся мастерства Нурали Кабула при изображении исторической эпохи и образов, интерпретации исторической правды в художественную правду, а также поднятия до уровня творческой концепции были широко использованы при разработке фундаментального научного проекта ОТ-Ф1-80 «Художественная интерпретация глобальных проблем и образ современника» выполненного в 2017-2020 гг. отделом «Теория литературы и литературные связи» института Узбекского языка, литературы и фольклора АН УзР в рамках Государственной научно-технической программы (Справка Академии Наук Республики Узбекистан от 4 февраля 2022 года №3/1255-249). В результате предусмотренное в проекте исследование образа современника и исторического образа обогатилось новыми научными доказательствами;

в эпопее посредством образа эмира Тимура сделаны выводы о месте и роли тюркских династий газнавидов, ануштегинов, тимуридов, данные художественно-эстетические характеристики использованы при разработке «Плана мероприятий направленного на воспитание молодёжи в духе патриотизма», при подготовке различных семинаров и мероприятий для творческой молодёжи Агентства по делам молодёжи Республики Узбекистан (Справка Агентства по делам молодёжи от 13 января 2022 года №3 / 13-23-86). В результате план мероприятий обогатился научными обоснованиями, аналитическими материалами художественных картин истории государственности.

аргументированные выводы по эпопее и историческом романе, который входит в её состав, соблюдение эпических традиций, принципы историзма и общечеловечности в современной узбекской прозе были использованы при подготовке телепередач «Тема дня», «Откровенный разговор», «Источник духовности» Ферганской областной телерадиокомпании (Справка Ферганской областной телерадиокомпании от 6 января 2022 года № 5). В результате содержание подготовленных материалов для телепередач были усовершенствованы, обеспечены богатыми научными доказательствами, усилены научные обоснования литературных проблем.

Структура и объём диссертации. Структура диссертации состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы. Общий объём диссертации составляет 139 страницы.

Список опубликованных работ

List of published works

I бўлим (I часть; I part)

1. Ғаниев М. Ўзбек насрида тарихий роман генезиси ва ривожини // ФДУ илмий хабарлар журнали. – Фарғона, 2020. -№ 4. – Б. 176-180 [10.00.00 №20].
2. Ғаниев М. Ўзбек насрида Амир Темур образининг бадиий ифодаси хусусида // Наманган давлат университети илмий ахборотномаси. – Наманган, 2021. - № 5. – Б. 368-373 [10.00.00 №26].
3. Ғаниев М. Тарихий романда конфликт (Нурали Қобулнинг “Султоннинг сўнги куни ёхуд Амир Соҳибқирон ва Тўхтамишхон” романи мисолида) // – ЎЗМУ Хабарлари. – Тошкент 2022. – Б. 202-206 [10.00.00 №15].
4. Ganiev M. Plot construction in historical novel (On the example of Nurali Kabul’s novel “The last day of the sultan or Amir Sahibkiran and Tokhtamishkhan”) // The American Journal of Social Science and Education Innavaions (ISSN – 2689-100x) – USA, 2020. Volume 02, Issue 11-88, , 516-520 pages. (SJIF-5,857 №23)
5. Ganiev M. Historical roman genesis and development in uzbek prose. International Journal on Integrated Education. Volume 5, Issue 1, Jan 2022, 99-101 pages. (IJF-7,242 №2)
6. Ғаниев М Тарихий романда сюжет қурилиши // “Хуршид Даврон ижодининг маънавий марифий аҳамияти” Республика илмий назарий анжумани. – Тошкент, 2022. -№ 4. – Б. 186-190.
7. Ғаниев М. Амир Темур образи талқини // “Хуршид Даврон ижодининг маънавий марифий аҳамияти” республика илмий назарий анжумани. – Тошкент, 2022. -№ 4. – Б. 186-190.
8. Ғаниев М. Тарихий романда бадиий нутқ элементлари // Бадиий адабиётда нутқ ва услуб муаммолари. Халқаро илмий амалий анжуман материаллар тўплами. – Фарғона, 2020. – Б. 143-146.
9. Ғаниев М. Тарихий воқелик: эҳтиёж ва бадиий идрок // “Илм-заковатимиз – сенга, она-ватан” мавзусидаги Республика онлайн илмий-амалий анжуман. – Фарғона, 2022.
10. А.Қосимов, М.Ғаниев. Тарихий романда образлар тизимига доир//«Филологиянинг долзарб масалалари» мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари тўплами. – Фарғона, 2022, - Б.243-245

Автореферат Фарғона давлат университети “FarDU. ILMIY
XABARLAR – Scientific journal of the Fergana State University” журналі
тахририятида тахрирдан ўтказилди.

Босишга рухсат этилди: 2022 й. Нашриёт босма табоғи – 5,75.

Шартли босма табоғи –2,875. Бичими 84x108 1/16.

Адади 100.

Баҳоси келишилган нархда.

«Poligraf Super Servis» МЧЖ

150114, Фарғона вилояти, Фарғона шаҳар, Авиасозлар кўчаси 2-уй.

